

Πρεβεζάνικα Χρονικά

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 59-60 (2023)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΒΡΑΒΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ 2020
Περίοδος Β', Έτος 40^ο, Τεύχος 59-60

Αφιερωμένο στον Γιώργο Ι. Μουστάκη



Πρέβεζα 2023

Παρατηρήσεις του James Wolfe για τον
Αμβρακικό Κόλπο, το 1830

Παναγιώτης Κλήμης

doi: [10.12681/prch.41323](https://doi.org/10.12681/prch.41323)

Copyright © 2025, Παναγιώτης Κλήμης



Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κλήμης Π. (2025). Παρατηρήσεις του James Wolfe για τον Αμβρακικό Κόλπο, το 1830. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 105–144. <https://doi.org/10.12681/prch.41323>

Παναγιώτης Θ. ΚΛΗΜΗΣ*

Παρατηρήσεις του James Wolfe για τον Αμβρακικό κόλπο, το 1830

Το καλοκαίρι του 1830 ο νεαρός υποπλοίαρχος James Wolfe εξερεύνησε και χαρτογράφησε τον Αμβρακικό κόλπο και τη γύρω περιοχή, ως μέλος του πληρώματος του ερευνητικού πλοίου του Βρετανικού Ναυτικού «Meteor» (Μετεωρίτης). Τα αποτελέσματα της έρευνάς του αναγνώσθηκαν στη Βρετανική Βασιλική Γεωγραφική Εταιρία στο Λονδίνο (Royal Geographical Society of London), ενάμιση χρόνο μετά, στις 24 Δεκεμβρίου του 1832, και δημοσιεύθηκαν στην ετήσια έκδοση του περιοδικού της Εταιρίας το 1833, σε άρθρο με τον τίτλο «Observations on the Gulf of Arta, Made in 1830». Το κείμενο της δημοσίευσης αυτής αποτελεί το αντικείμενο της ανά χείρας εργασίας μου. Κρίθηκε σκόπιμη η παρουσίαση αυτού του άρθρου του Τζ. Γουλφ, διότι παρουσιάζει σημαντικά στοιχεία για την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας και των περιοχών γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο, γενικότερα.

Η περιγραφή του Γουλφ για τον Αμβρακικό ακολουθεί μια δεξιόστροφη πορεία, ως εξής: Πρέβεζα – Βαθύ – Μαργαρώνα – Σκαφιδάκι – Άγιοι Απόστολοι – Μάζωμα – Λούρος Ποταμός – Τσουκαλιό – Σαλαώρα – Βουβάλα – Κορακονήσι (Κορωνησία) – Εκβολές Αράχθου – Κομμένο – Νεοχώρι – Άρτα – Μακρυνόρος – Καρβασαρά (Αμφιλοχία) – Λουτράκι – Ακρωτήρι Παναγιάς – Βόνιτσα – Λιμάνι Αγ. Μάρκου – Άζιο – Πούντα – Πρέβεζα – Νικόπολη – Καμαρίνα – Κασσώπη – Καστροσυκιά – Ιμάμ Τσαούς (Αγ. Σπυρίδωνας) – Ρωγοί. Οι τίτλοι των υποενοτήτων προστέθηκαν στην παρούσα μετάφραση του κειμένου, για να προσδιορίσουν το ακριβές σημείο στο οποίο βρισκόταν ο Wolfe κατά τη διάρκεια της περιήγησής του. Στο κείμενο της μετάφρασης, που ακολουθεί, τα σχόλια του Wolfe βρίσκονται εντός παρενθέσεων (), ενώ εντός αγκυλών [] τίθενται οι μετρήσεις, με μετατροπή από το αγγλικό στο διεθνές μετρικό σύστημα, και επίσης τα τοπωνύμια στη λατινική τους απόδοση, όπως τα κατέγραψε ο συγγραφέας. Τέλος, με αστερίσκο (*) δηλώνεται η υποσημείωση στην αρχή του πρωτότυπου κειμένου του Wolfe.

* Ευχαριστίες πολλές οφείλω στον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, για την πολύτιμη αρωγή του καθ' όλη την πορεία συγγραφής της εργασίας αυτής με πληροφορίες, παρατηρήσεις και συμβουλές.



ΕΙΚΟΝΑ 1: Ο αντιπλοίαρχος του Βασιλικού Ναυτικού του Ηνωμένου Βασιλείου
James Wolfe (1801-1849). (James Wolfe RN, Wigs On The Green)

Βιογραφικά στοιχεία για τον James Wolfe

Ο Τζέιμς Γουλφ γεννήθηκε το 1801. Τον Ιούνιο του 1814, σε ηλικία μόλις 13 ετών, εντάχθηκε στο Βασιλικό Ναυτικό του Ηνωμένου Βασιλείου. Ακολούθησε τα βήματα του θείου του σερ Τζων Φράνκλιν (Sir John Franklin), ο οποίος είχε μια σημαντική καριέρα ως αξιωματικός του Βασιλικού Ναυτικού με συμμετοχή στους Ναπολεόντειους πολέμους (1803-1815) και στη ναυμαχία του Τραφάλγκαρ (Battle of Trafalgar, 21.10.1805). Το 1821 έγινε μέλος του πληρώματος του *H. M. Adventure*, ενός ερευνητικού πλοίου το οποίο την εποχή εκείνη έπλεε στη Μεσόγειο. Στη συνέχεια υπηρέτησε υπό τον πλοίαρχο Φρέντερικ Γουίλιαμ Μπίτσεϋ (F. W. Beechey) στο πλοίο *Blossom* (Μπλόσομ) και ταξίδεψε σε διάφορα σημεία του κόσμου για περισσότερα από τρία χρόνια. Η έρευνα έγινε ο τομέας της εξειδίκευσής του και ως εκ τούτου για το υπόλοιπο της καριέρας του υπηρέτησε σε πλοία ερευνών. Το 1823 έπεσε με επιτυχία τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Κολέγιο του Βασιλικού Ναυτικού¹ και στα επόμενα χρόνια ανέβηκε την κλίμακα της ιεραρχίας του Ναυτικού φθάνοντας στον βαθμό του υποπλοίαρχου, στις 14.7.1829. Οι επόμενοι διορισμοί του ήταν οι εξής:

- στις 25.2.1830, ως ύπαρχος στο πλοίο ερευνών *Meteor* (Μετewορίτης), με κυβερνήτη τον Ρίτσαρντ Κόπλαντ (Richard Copeland), στη Μεσόγειο·
- στις 22.11.1830, με μετάθεση στο *Mastiff* (Μάστιφ), ένα άλλο σκάφος έρευνας, στον ίδιο σταθμό, από όπου επέστρεψε την άνοιξη του 1832·
- στις 9.3.1835, στο πλοίο *San Josef* (Σαν Τζόζεφ) υπό τη διοίκηση του Σερ Γουίλιαμ Χάργκουντ (Sir William Hargood)·
- στις 5.9.1835, στο πλοίο *Royal Adelaide* (Ρόυαλ Άντελαϊντ) και πάλι ως ύπαρχος, υπό τη διοίκηση του Σερ Γουίλιαμ Χάργκουντ, στο Πλίμουθ (Plymouth), όπου παρέμεινε για λίγους μήνες·
- στις 19.8.1842, στο ατμοκίνητο πλοίο *Shearwater* (Σήαργουοτερ), υπό τον πλοίαρχο Τζων Ουάσιγκτον (John Washington), από το οποίο αντικαταστάθηκε τον επόμενο Οκτώβριο.

Στις 15.2.1843 προάχθηκε στον βαθμό του αντιπλοίαρχου και διορίστηκε πλοίαρχος του ατμοκίνητου πλοίου *Tartarus* (Τάρταρους), στις 26.12.1843, αναλαμβάνοντας την επιθεώρηση των ακτών της Ιρλανδίας. Τα σχέδια και τα διαγράμματα αυτού του ταξιδιού δημοσιεύθηκαν στη συνέχεια από το Υδρογραφικό Γραφείο του Βρετανικού Ναυαρχείου και αντίγραφα αυτών φυλάσσονται στο Μουσείο του Γκρήνουιτς (Royal Museums Greenwich).

Έκλεισε την καριέρα του ως ύπαρχος (Additional-Commander) στα πλοία:

- *William and Mary* (Ουίλιαμ και Μαίρυ) (8.11.1846), υπό τον αρχιπλοίαρχο

¹ Records of the Royal Naval College, Greenwich (Administrative / biographical background), <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C726> (πρόσβαση: 10.10.2023)

Σερ Τζέιμς Τζων Γκόρντον Μπρέμερ² (Sir James John Gordon Bremer) και μετέπειτα υποναύαρχο·

- Fisgard (Φίσγκαρντ) (24.10.1847), υπό τον αρχιπλοίαρχο Χένρι Έντεν (Henry Eden)³ και μετέπειτα ναύαρχο.

Στην προσωπική του ζωή ο Τζέιμς Γουλφ παντρεύτηκε την Κάθριν Μείναρντ (Katherine Maynard) στο Λονδίνο⁴, τον Μάρτιο του 1830. Μαζί απέκτησαν δύο παιδιά, τον Ουίλιαμ Σμιθ Μείναρντ (William Smyth Maynard), που γεννήθηκε το 1832, και την Κάθριν Γκόρντον (Katherine Gordon), που γεννήθηκε το 1834. Ο Γουλφ πέθανε στις 28 Νοεμβρίου 1849, σε ηλικία 48 ετών, και τάφηκε στο κοιμητήριο του Γκρήνουιτς. Στην επιτύμβια επιγραφή αναφέρεται ως «ειλικρινής φίλος, ευγενικός γονέας, στοργικός σύζυγος και ευσεβής Χριστιανός».

Το κείμενο των «Παρατηρήσεων» του James Wolfe

Ο Κόλπος της Άρτας (ο αρχαίος Αμβρακικός Κόλπος*) είναι μια διείσδυση του Ιονίου πελάγους, οριοθετημένη από τις επαρχίες της Ηπείρου και της Ακαρνανίας. Το μέγιστο μήκος του, σε έκταση από ανατολικά προς δυτικά, είναι περίπου είκοσι πέντε μίλια και το πλάτος του περίπου δέκα μίλια.⁵

Η είσοδος του είναι στενή. Η απόσταση μεταξύ ενός προμαχώνα των τειχών της Πρέβεζας και του απέναντι χαμηλού ακρωτηρίου, στο οποίο στέκεται το φρούριο της Πούντας [La Punta],⁶ είναι μόλις επτακόσιες γιάρδες [640,08 μ.].⁷ έξω από

² Ο Sir James John Gordon Bremer (1786-1850) ήταν αξιωματικός του Βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού. Υπηρέτησε στους Ναπολεόντειους Πολέμους κατά της Γαλλίας, στον Α΄ Αγγλο-Βιρμανικό Πόλεμο στη Βιρμανία και στον Α΄ Αγγλο-Σινικό Πόλεμο στην Κίνα. Βλ. «Gordon Bremer», https://en.wikipedia.org/wiki/Gordon_Bremer (πρόσβαση: 10.10.2023).

³ Ο μετέπειτα ναύαρχος Henry Eden (1798-1888) υπήρξε ανώτερος αξιωματικός του Βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού, που έφτασε στον βαθμό του Υπαρχηγού του Βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού (Second Naval Lord). Βλ. «Henry Eden», https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Eden (πρόσβαση: 10.10.2023).

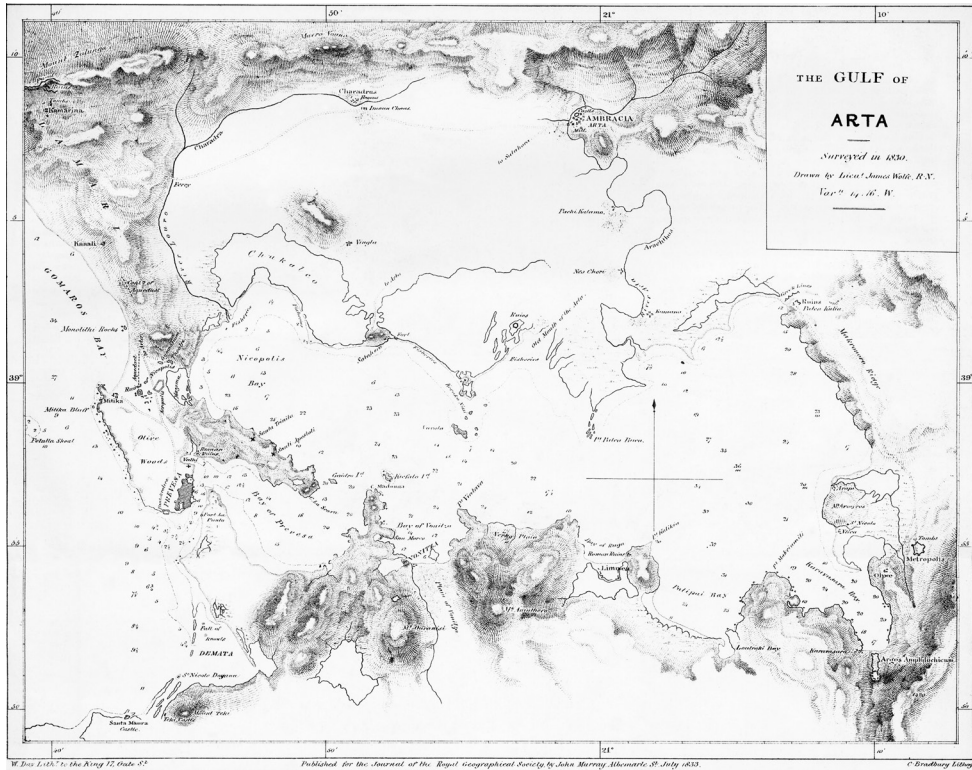
⁴ Ο γάμος έγινε στην εκκλησία του St. Martins in the Fields.

* [Όσον αφορά τα αρχαία ονόματα σε αυτό το άρθρο, είναι απαραίτητο να παρατηρήσουμε ότι αμφισβητήθηκαν όλα, ακόμη και αυτό της Αμβρακίας (πιθανώς το λιγότερο αμφίβολο από αυτά). Πρέπει, επομένως, να θεωρηθούν ότι υποδηλώνουν τη γνώμη του συγγραφέα σχετικά με αυτά τα ζητήματα στην αρχαία γεωγραφία.]

⁵ Όντως το μήκος του Αμβρακικού, από τις εκβολές του Λούρου μέχρι την Αμφιλοχία, και με διεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, είναι περίπου 25 μίλια (40,23 χλμ.). Αντίστοιχα, το πλάτος του από τις εκβολές του Άραχθου μέχρι το Λουτράκι Ακαρνανίας, με διεύθυνση προς νότο, είναι 10 μίλια (16,09 χλμ.), όσο περίπου και το μέσο πλάτος του Κόλπου σε αυτή την κατεύθυνση.

⁶ Πρόκειται για το φρούριο του Ακτίου, το οποίο κατασκευάστηκε από τον Αλή Πασά στις αρχές του 19ου αιώνα και η τελευταία του φάση χρονολογείται τον Σεπτέμβριο του 1812. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΛΑΣ 2017β.

⁷ Σύμφωνα με μέτρηση στον δορυφορικό χάρτη της Google, η απόσταση αυτή ταιριάζει με τη σημερινή απόσταση μεταξύ του φρουρίου της Πούντας και της θέσης στο Μνημείο του Ναύτη, όπου



ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο χάρτης που συνοδεύει το αγγλικό κείμενο, σχεδιασμένος από τον ίδιο τον υποπλοίαρχο James Wolfe το 1830. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 77)

αυτή την είσοδο υπάρχει ένας διάυλος, ο οποίος στον πυθμένα του έχει χαλίκι, χονδρή άμμο και φύκια, και το βάθος του δεν είναι πάνω από δεκαπέντε πόδια, στο ρηχότερο τμήμα του.

Η βόρεια ακτή έχει υψόμετρο εξήντα περίπου πόδια [18,29 μ.], είναι σχετικά επίπεδη και καλύπτεται με ελαιώνες, ενώ προς τα νότια η γη εμφανίζεται επίπεδη και άγονη, λόγω της βαλτώδους και αλατούχου φύσης του εδάφους, αφού γειτνιάζει με τη θάλασσα· σύμφωνα με τον Πολύβιο, όμως, την εποχή του Φίλιππου⁸ το πλάτος της εισόδου ήταν μόνο πέντε στάδια,⁹ ή μισό μίλι [806,67 μ.], που εξακολουθεί να

βρισκόταν προμαχώνας του εξωτερικού παράκτιου αμυντικού τείχους της Πρέβεζας με πυροβολείο από την εποχή του Αλή Πασά. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2017β, 112, υποσ. 1.

⁸ Πρόκειται για τον Φίλιππο Ε΄ (238-179 π.Χ.), την εκστρατεία του οποίου κατά των Αιτωλών περιγράφει ο Πολύβιος στο έργο του *Ιστορίαι*, στο βιβλίο Δ΄.

⁹ Βλ. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, 4.63.4-5: [...] διαβήναι τὸν Ἀμβρακικὸν καλούμενον κόλπον, οὗ στενωτάτων ἔστι,

είναι η μέση απόσταση μεταξύ των δύο ακτών, μολονότι η απόσταση αυτών των δύο σημείων που προαναφέρθηκαν μπορεί να πλησιάζει κάπως πιο κοντά (στην αναφορά του Πολύβιου).

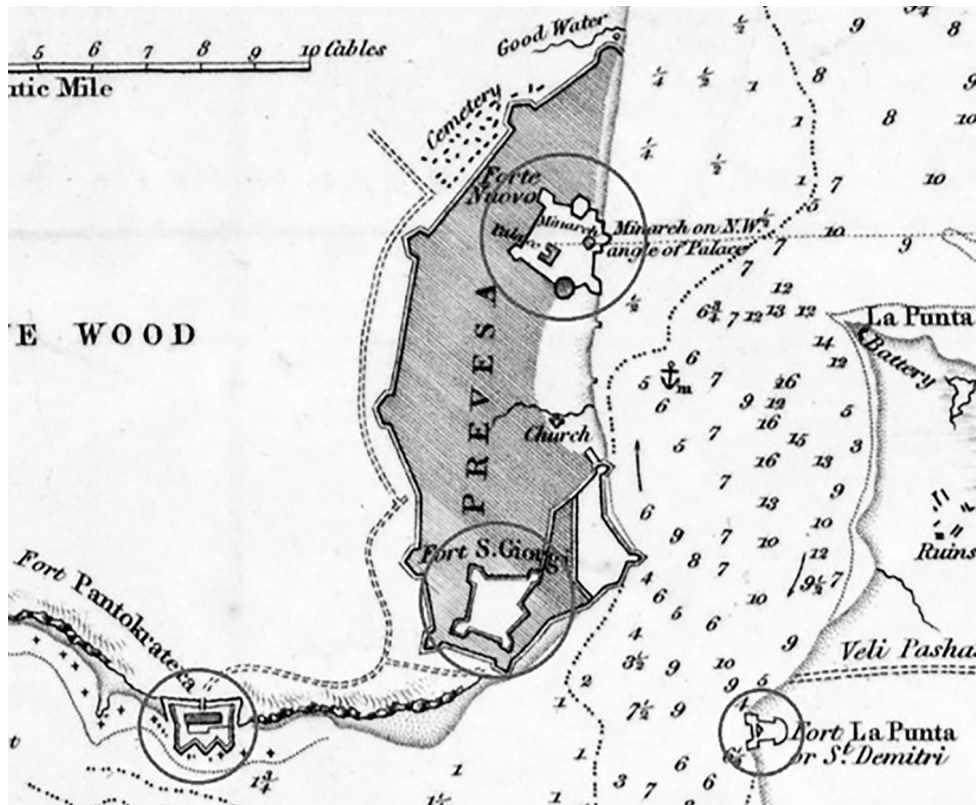
Η είσοδος του Κόλπου έχει αρχικά περίπου βόρεια-βορειοανατολική κατεύθυνση· μετά γυρίζει απότομα γύρω από ένα χαμηλό επίπεδο ακρωτήριο, το οποίο είναι μια μικρή λωρίδα γης με μεγαλύτερο πλάτος περίπου τέσσερα μίλια [6,44 χλμ.]· αυτό μπορεί να ονομαστεί ως Κόλπος της Πρέβεζας [Bay of Prevesa]. Μεταξύ του ακρωτηρίου της Λασκάρας [Capes La Scara] και της Παναγιάς [Madonna], τα οποία είναι σε ύψωμα και σχηματίζουν ένα είδος δευτέρης εισόδου στον Κόλπο, το πλάτος μειώνεται στο ενάμισι μίλι [2,41 χλμ.]. Ο Κόλπος στη συνέχεια επεκτείνεται σε μια μεγάλη λεκάνη, της οποίας τα γενικά χαρακτηριστικά είναι τα εξής: οι νότιες και ανατολικές ακτές είναι ψηλές και άγριες, οι βόρειες χαμηλές και βαλτώδεις, με μεγάλες λιμνοθάλασσες που χωρίζονται από τον Κόλπο με στενές αμμολωρίδες, σποραδικά βυθίζονται κάτω από την επιφάνεια και δεν ανεβαίνουν περισσότερο από ενάμισι έως δύο πόδια [0,46-0,61 μ.] πάνω από τη θάλασσα.

Στη βόρεια όχθη της εισόδου βρίσκεται η σημερινή πόλη της Πρέβεζας, χτισμένη ασύμμετρα, κατά την τουρκική συνήθεια. Προς το μέρος της ξηράς η πόλη είναι οχυρωμένη με τείχος και τάφρο· οι πολυάριθμοι φτερωτοί λέοντες του Αγίου Μάρκου πάνω σε αυτό μαρτυρούν ότι είναι κατασκευασμένα από Βενετούς. Προς το λιμάνι, η πόλη είναι ανοιχτή στην παραλία· αλλά εντός των τειχών υπάρχουν δύο οχυρά, του Αγ. Γεωργίου [St. George] και το Νέο Κάστρο [Nuovo],¹⁰ με το τελευταίο να ελέγχει την προσέγγιση από τον Κόλπο, ενώ το πρώτο από το Πέλαγος. Επιπλέον, η πόλη προστατεύεται περαιτέρω και από ένα άλλο ισχυρό φρούριο που χτίστηκε από τον Αλή Πασά και ονομάζεται Παντοκράτορας [Pantokratera], το οποίο βρίσκεται σε ένα ακρωτήριο σε απόσταση ενός τετάρτου του μιλίου [402 μ.], περίπου, από την πόλη. Αυτά, μαζί με το Φρούριο της Πούντας (Ακτίου) [Fort la Punta] και τους προμαχώνες που προανέφερα, αποτελούν το σύνολο των αμυντικών οχυρώσεων του τόπου.

Η Πρέβεζα κυβερνάται από έναν Μπέη και υπάγεται διοικητικά στο Πασαλίκι των Ιωαννίνων. Έχει πληθυσμό περίπου έξι ή επτά χιλιάδες κατοίκους, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος είναι Έλληνες, με τους Τούρκους να αποτελούν κυρίως στρατιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους της κυβέρνησης. Δεν υπάρχει βιομηχανία και τα λίγα μικρά καταστήματα, διάσπαρτα στην πόλη, αποδεικνύουν την έλλειψη εμπορικής δραστηριότητας. Η πόλη τροφοδοτείται με άφθονα πηγαία νερά και διαθέτει όλα τα απαραίτητα για να εξέλθει από τη σημερινή άθλια κατάσταση της. Η αγορά δεν εφοδιάζεται επαρκώς με λαχανικά και φρούτα, καθώς η περιοχή της Πρέβεζας είναι αφοσιωμένη στην καλλιέργεια της ελιάς, η οποία είναι

κατὰ τὸ τῶν Ἀκαρνάνων ἱερὸν καλούμενον Ἄκτιον. ὁ γὰρ προειρημένος κόλπος ἐκπίπτει μὲν ἐκ τοῦ Σικελικοῦ πελάγους μεταξὺ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας στενῶ παντελῶς στόματι – λείπει γὰρ τῶν πέντε σταδίων [...].

¹⁰ Πρόκειται για το κάστρο που σήμερα ονομάζεται κάστρο του Αγίου Ανδρέα.



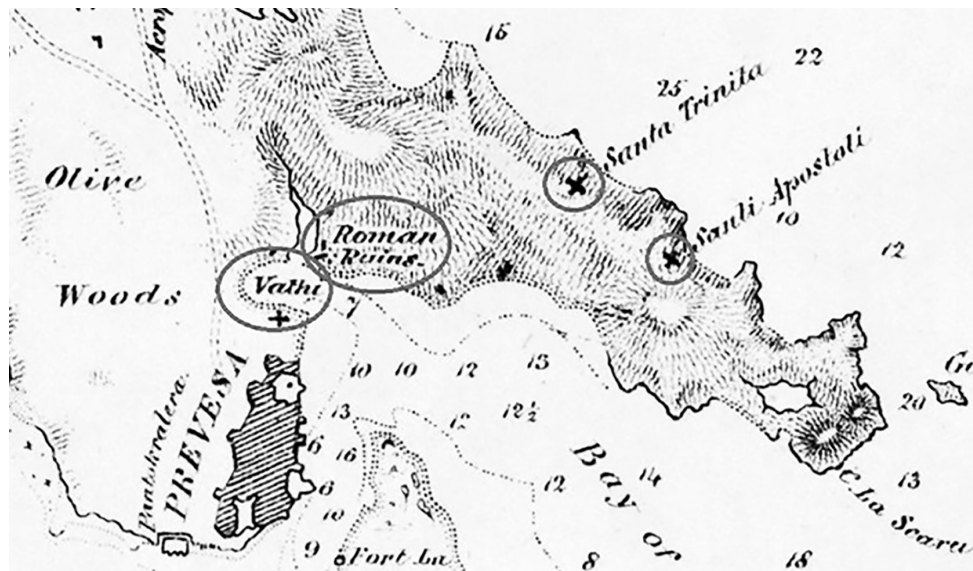
ΕΙΚΟΝΑ 3: Τα τέσσερα οχυρά που υπεράσπιζαν τα στενά του κόλπου.
(Λεπτομέρεια του χάρτη «The Gulf of Arta, by Lieut. W. J. Cooling,
H.M.S. Mastiff, 1830», λιθογραφία του J. & C. Walker, Λονδίνο 1834)

το κύριο προϊόν του τόπου, παρόλο που τα βελανίδια, τα βοοειδή, τα καυσόξυλα και περιστασιακά το καλαμπόκι βρίσκουν αγορά στα νησιά του Ιονίου.

Είναι αρκετά αστείο να παρατηρεί κανείς τον ασυνάρτητο συνδυασμό σύγχρονων και αρχαίων αρχιτεκτονικών στοιχείων στην Πρέβεζα. Θραύσματα ρωμαϊκών επιστυλίων σχηματίζουν τους ακρογωνιαίους λίθους και τις κύριες βάσεις μικρών κατοικιών, ενώ τα μπαλκόνια βασίζουν την αβέβαιη στήριξή τους σε εύθραυστες κιονοστοιχίες, όπου βάσεις, κίονες και κιονόκρανα όλων των τύπων προέρχονται από τα ερείπια της Νικόπολης, όλα μαζί σε ένα ιδιόμορφο ανακάτεμα.

Υπάρχει ένα μόνο τζαμί στην πόλη,¹¹ το οποίο διακοσμείται από μια κιονοστοι-

¹¹ Πρόκειται για το Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί) στη συνοικία γύρω από το κάστρο του Αγίου Ανδρέα,



ΕΙΚΟΝΑ 4: Η περιοχή βορειοανατολικά της πόλης της Πρέβεζας.
(Wolfe 1833, λεπτομέρεια χάρτη, αντίκρυ σ. 77)

χία παρόμοια με αυτή που περιγράψαμε παραπάνω, και μία ορθόδοξη εκκλησία,¹² απομεινάρια των Ενετών. Ο δίσκος του ρολογιού παραμένει ακόμη στον πύργο, αν και ο μηχανισμός και οι δείκτες του έχουν εξαφανιστεί από καιρό.¹³ Οι Ευρωπαίοι πρόξενοι για την Αλβανία διαμένουν συνήθως στην Πρέβεζα.

Περίπου μισό μίλι πέρα από την Πρέβεζα βρίσκεται ένας μικρός κολπίσκος που ονομάζεται Βαθύ [Vathee], όνομα που έχει αποκτήσει από το βάθος του νερού, που τον κάνει αξιοθαύμαστα κατάλληλο για ναυπηγείο. Στις βόρειες ακτές του υπάρχουν μερικά ουσιώδη, αν και όχι εκτεταμένα, ρωμαϊκά ερείπια που φαίνονται να είναι σύγχρονα και πιθανώς συνδεδεμένα με τη Νικόπολη. Οι σωροί τους είναι μπερδεμένοι και είναι υπερβολικά κατάφυτοι με αγριόχορτα και θάμνους, ώστε να μπορέσει να καθοριστεί οποιαδήποτε συγκεκριμένη μορφή κτηρίου· ωστόσο από τη στιβαρότητά τους συνάγεται ότι ήταν αναμφίβολα κτίσματα δημόσιου χαρακτήρα. Τώρα η περιοχή ονομάζεται Μαργαρόνη [Margaroni].

μέσα στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου, κατασκευασμένο τα πρώτα χρόνια της 2ης περιόδου κυριαρχίας του Αλή Πασά (1806-1820). Βλ. ΣΑΡΡΗ 2009, 250· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015, 144.

¹² Αν και υπάρχουν εκείνη την περίοδο τουλάχιστον πέντε ορθόδοξοι χριστιανικοί ναοί, ο Wolfe αναφέρεται σε έναν, μόνο, πιθανότατα στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Χαραλάμπους, δίπλα στον ενετικό πύργο του ρολογιού. Βλ. ΣΑΡΡΗ 2009, 244.

¹³ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2017α.

Από το σημείο αυτό, η ακτή παίρνει κατεύθυνση προς νότια-νοτιοανατολικά, με την παραλία να είναι αρχικά χαμηλή, με αργιλώδη βράχια· και είναι αξιοσημείωτο ότι σχεδόν κάθε κοιλάδα έχει μια λίμνη με θαλασσινό νερό μέσα της. Το όνομα της περιοχής αυτής είναι Σκαφιδάκι [Skaffidakki]. Καλλιεργείται σε μεγάλο βαθμό και το έδαφος είναι πολύ εύφορο, αρδευόμενο με πολλά μικρά ρυάκια. Προς το τέλος αυτού του ακρωτηρίου, όπου ένα βουνό¹⁴ με διπλή κορυφή ανέρχεται στο ύψος των εκατόν πενήντα ποδιών, η ακτή είναι απότομη και βραχύδης.

Ωστόσο, ανεβαίνοντας ξανά προς τα βόρεια, η ακτή σύντομα αλλάζει φύση και γίνεται αργιλώδης με βράχια, στους πρόποδες των οποίων εκτείνεται μια στενή παραλία με αγάτες και στρογγυλεμένα βότσαλα από ίασπι και χαλαζία. Αυτοί οι βράχοι έχουν ύψος δεκαπέντε έως είκοσι πόδια [4,57-6,1 μ.]: στους πρόποδες ενός από αυτούς, κοντά στο μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων, παρατήρησα ένα λεπτό στρώμα από λιθάνθρακα που μόλις φαίνονταν πάνω από την παραλία. Δεν είχε τη λάμψη του δικού μας άνθρακα, αλλά, αν και αναπλέχθηκε δύσκολα, κάηκε καλά και, όπως πληροφορήθηκα από τον στρατηγό Πίζα,¹⁵ διοικητή της Βόνιτσας [Vonitza], τα βουνά της Ακαρνανίας παράγουν άνθρακα και θείο σε αφθονία. Σε πολλά μέρη, επίσης, οι βράχοι υποδεικνύουν την παρουσία χαλκού. Οι δύο ορθόδοξες μονές, της Αγίας Τριάδας και των Αγίων Αποστόλων, σε αυτήν την ακτή είναι τα μόνα κτήρια σε μια έκταση μιλίων. Αποτελούν θέρετρα των Ελλήνων από όλα τα μέρη του κόλπου, για τις πολυάριθμες γιορτές τους, και υποτίθεται ότι είναι πλούσια· ωστόσο δεν κάνουν καμία επίδειξη φοβούμενα το αρπακτικό χέρι της οθωμανικής εξουσίας.

Περνώντας τα μοναστήρια αυτά, φτάνουμε σε μια χαμηλή επίπεδη ακτή που, με δύο ή τρεις εξαιρέσεις, επικρατεί κατά μήκος όλων των βόρειων ακτών του κόλπου. Στην κορυφή αυτού του όρμου, τον οποίο, λόγω της εγγύτητάς του στα ερείπια, τον έχω ονομάσει Κόλπο της Νικόπολης [Nicolopolis Bay], είναι η Λίμνη Μάζωμα [Lake Mazoma], μήκους περίπου ενός μιλίου και πλάτους μισού, που χωρίζεται μόνο από μια πολύ στενή λωρίδα άμμου από τον Κόλπο, και από τον οποίο, αν υποθέσουμε ότι αυτή η Λίμνη ήταν κάποτε τμήμα του, η απόσταση μέχρι τη θάλασσα, θα ήταν από εδώ λίγο περισσότερο από ένα μίλι, με τα τείχη της Ακρόπολης να βρέχονται επίσης από αυτήν. Σε αυτό το σημείο είδαμε μια ομάδα Σικελών να αλιεύουν σαρδέλες [sardinias], τις οποίες πάστωναν σε βαρέλια κατευ-

¹⁴ Πρόκειται για τον λόφο «Τουρκοβούν», στη χερσόνησο της Λασκάρας. Το φρούριο ή «κούλια» στον λόφο αυτό κατασκευάστηκε το 1860, περίπου. Βλ. «Φρούριο Λασκάρας», https://el.wikipedia.org/wiki/Φρούριο_Λασκάρας (πρόσβαση: 10.10.2023).

¹⁵ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1964, 162: «Ο Ιταλός φιλέλληνας Vincenzo Pisa από το Petra-Forte του βασιλείου των Δύο Σικελιών υπηρέτησε ως συνταγματάρχης υπό τον Murat στο βασίλειο της Νεάπολης. Πήρε μέρος μαζί με το στρατηγό Pepe στην επανάσταση της πατρίδας του το 1821 και κατόπιν κατέφυγε στην Ισπανία. Κατά την ελληνική επανάσταση διοίκησε ένα λόχο φιλελλήνων στο Χαϊδάρι και επί Καποδίστρια υπηρέτησε πρώτα ως φρούραρχος Ναυπλίου και κατόπιν ως επιθεωρητής και διοικητής του στρατού της Δυτικής Στερεάς. [...]»



ΕΙΚΟΝΑ 5: Η λιμνοθάλασσα Μάζωμα και ο κόλπος της Νικόπολης.
(Wolfe 1833, λεπτομέρεια χάρτη, αντίκρυ σ. 77)

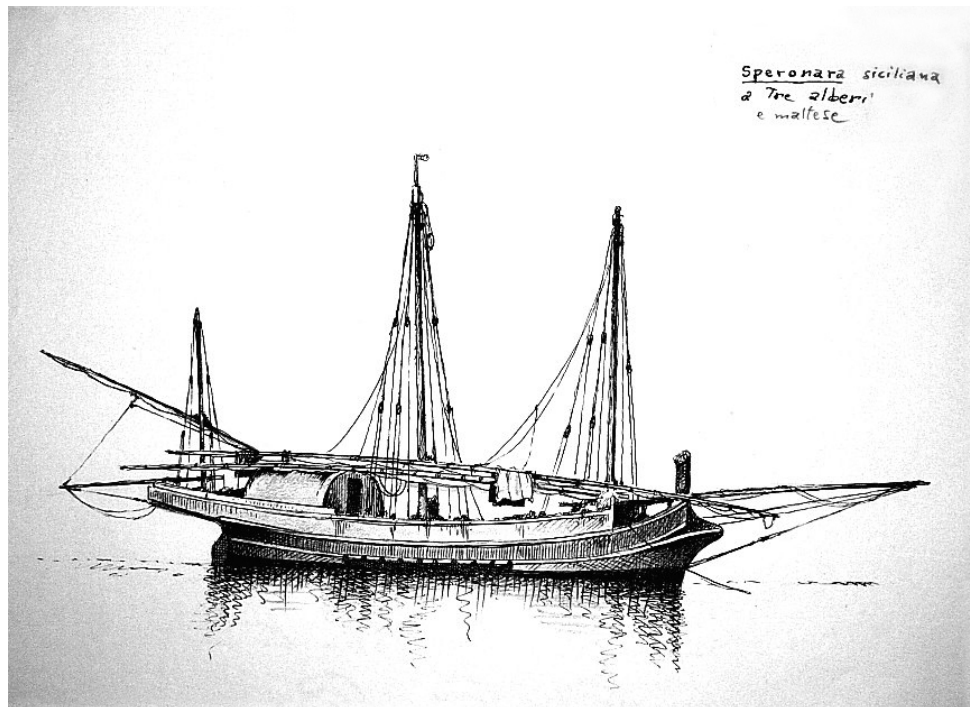
θείαν από τα δίχτυα τους.¹⁶ Φάνηκε να έχουν μεγάλη επιτυχία, βρίσκονταν δε υπό την προστασία ελληνικών πολεμικών πλοίων, στα οποία πλήρωναν το ένα δέκατο των προϊόντων της εργασίας τους. Έρχονται στον κόλπο κάθε χρόνο με μεγάλα ψαροκάικα (speronaros)¹⁷ για αυτόν τον σκοπό.

Η κατάληξη μιας σειράς χαμηλών λόφων, που εκτείνεται ανατολικά μέχρι τη θάλασσα, δίνει τώρα μια ανύψωση στην ακτογραμμή για περίπου ενάμισι μίλι [1,61 χλμ.], φτάνοντας στις εκβολές του Ποταμού Λούρου [Luro] (η αρχαία Χάραδρος [Charadra]), που έχει πλάτος περίπου εξήντα πόδια [18,29 μ.]. Παρόλο που εμποδίζεται η πλεύση από τα ρηγά νερά, σκάφη με βύθισμα από δέκα έως δώδεκα πόδια [3,05-3,66 μ.] μπορούν να εισέλθουν· λόγω της ομοιομορφίας του πλάτους και του βάθους του είναι πιο πλεύσιμος και αξίζει να καταταχθεί ψηλότερα από αυτόν της Άρτας.¹⁸

¹⁶ Η μέθοδος της απευθείας πάσωσης των αλιευμάτων φαίνεται ότι ακολουθήθηκε μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα από τους αλιείς της Πρέβεζας. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2021, 43.

¹⁷ Η σπερονάρα ήταν ένα είδος μικρού εμπορικού σκάφους, με προέλευση από τη Μάλτα, που χρησιμοποιήθηκε στη Μεσόγειο από τον 16ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Τα πλοία συνήθως δεν είχαν κατάστρωμα και μόνο ένα κατάρτι. Ορισμένα μεγαλύτερα σκάφη είχαν ημικατάστρωμα ή έως και τρεις ιστούς, βλ. «Speronara», <https://en.wikipedia.org/wiki/Speronara>.

¹⁸ Εννοεί τον ποταμό Αραχθο, τον οποίο στο άρθρο ονομάζει ως «ποταμό της Άρτας».



ΕΙΚΟΝΑ 6: Σικελική ή μαλτέζικη σπερονάρα με 3 άλμπουρα.
(Aldo Cherini, https://www.cherini.eu/etnografia/PV/slides/PV_0088.html)

Λούρος Ποταμός

Στην είσοδο του ποταμού, η ανατολική του όχθη προσφέρει περίπου εκατό τετραγωνικά πόδια στεριάς [9,29 τ.μ.], η οποία καταλαμβάνεται από μια ελληνική φρουρά· αλλά η δυτική όχθη οριοθετείται μόνο από βούρλα και για δύο μίλια [3,22 χλμ.] κατά μήκος του ποταμού μπόρεσα να βρω μόνο δύο σημεία για πρόσδεση. Η ταχύτητα του ρεύματος ήταν περίπου δύο μίλια την ώρα. Διέσχισα τον Λούρο [Luro] με ένα πλεούμενο για περίπου επτά μίλια [11,27 χλμ.] προς τα πάνω, στην κατεύθυνση του δρόμου από την Πρέβεζα προς την Άρτα, με τον ποταμό να είναι τόσο ευρύς, βαθύς και ταχύς όπως και στην είσοδό του. Δύο με τρία μίλια [3,22-4,83 χλμ.] πιο πάνω χωρίζεται σε δύο ρεύματα που κινούνται το ένα προς βορρά και το άλλο προς μια πιο ανατολική κατεύθυνση, περνώντας από τα ερείπια της αρχαίας Χαράδρου¹⁹ [Charadrum], όπου το πλάτος του είναι μόνο σαράντα

¹⁹ Η αρχαία πόλη Χάραδρος άκμασε τον 7ο και 8ο αιώνα π.Χ. και ερείπιά της βρίσκονται στη θέση της παλαι-



ΕΙΚΟΝΑ 7: Φύλακας στην όχθη του ποταμού Λούρου, φωτογραφία του Fred Boissonnas, 1913. (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

πόδια [12,19 μ.] και η ταχύτητα του ρεύματος είναι τρία μίλια [4,83 χλμ.] την ώρα. Το παρακλάδι αυτό ονομάζεται τώρα Ιππόλυτος [Hippolytos], αν και προφανώς είναι το κύριο παρακλάδι και, συγκρίνοντας το αρχαίο όνομα του ποταμού με το προαναφερθέν Φρούριο που στέκεται στις όχθες του, σίγουρα θεωρούνταν ανέκαθεν τέτοιο. Φαίνεται να πηγάζει από τα ανατολικά του Μαυροβουνίου (Μαύρου Βουνού), ένα πολύ αξιοσημείωτο βουνό με τρεις κορυφές, ύψους περίπου χιλίων πεντακοσίων ποδιών [457,2 μ.], του οποίου η σκοτεινή και άγονη όψη επιβεβαιώνει το όνομα που του δόθηκε. Πρόκειται για το υψηλότερο από μια σειρά βουνών που εκτείνονται σχεδόν από τα ανατολικά προς τα δυτικά, σε όλο το μήκος του κόλπου, περίπου οκτώ με εννέα μίλια [12,87-14,48 χλμ.] από τις ακτές του, στη βάση του οποίου βρίσκονται οι πλούσιες και εύφορες πεδιάδες της Άρτας.

άς Φιλιπιάδας. Βλ. «Φιλιπιάδα», <https://el.wikipedia.org/wiki/Φιλιπιάδα> (πρόσβαση: 10.10.2023).

Σαλαώρα

Επιστρέφοντας στην ακτή, βρίσκουμε από τον Λούρο μια ακανόνιστη γραμμή χαμηλής αμμώδους ακτής, πρώτα στα νότια – ανατολικά και στη συνέχεια στα ανατολικά προς τη Σαλαώρα [Salahora], που περικλείει τη μεγάλη Λίμνη Τσουκαλιό [Chukaleo]. Η Σαλαώρα είναι ένα βραχώδες ύψωμα, περίπου στα διακόσια πόδια [60,96 μ.], αξιοσημείωτο για την απομονωμένη του θέση σε αυτές τις μισοσηματισμένες ακτές. Εκεί βρίσκεται τουρκικό φυλάκιο, με φρουρά πενήντα Αλβανών στρατιωτών. Υπάρχουν επίσης μερικά μικρά κανόνια, αλλά δεν μπορώ να πω με βεβαιότητα ότι το μέρος είναι οχυρωμένο, καθώς δείχνουν να βρίσκονται εκεί μάλλον από τύχη παρά από σχεδιασμό· ωστόσο, η κορυφή του λόφου μπορεί να αποτελέσει μια ισχυρή οχύρωση. Ένα τελωνείο έχει συσταθεί εδώ, καθώς αυτή είναι η διαδρομή που προτιμάται περισσότερο για τη μεταφορά επιβατών και εμπορευμάτων στην Άρτα, από όπου απέχει μόλις τρεισήμισι ώρες πορείας από έναν καλό δρόμο. Ακόμη και από την Πρέβεζα είναι πιο συνηθισμένο να επιβιβάζονται για τη Σαλαώρα, παρά να κάνουν ολόκληρο το ταξίδι από την ξηρά.

Μια πολύ στενή λωρίδα τριών μιλίων [4,83 χλμ.] συνδέει τη Σαλαώρα με ένα άλλο παρόμοιο ύψωμα που βρίσκεται ανατολικά-νοτιοανατολικά, όπου υπάρχει ελληνικό φυλάκιο και ένα χωριό με διακόσιες ψυχές, εκ των οποίων οι σαράντα είναι στρατιώτες· οι υπόλοιποι είναι Έλληνες γαράδες με τις οικογένειές τους. Είναι το μόνο μέρος στις ακτές του κόλπου, με εξαίρεση την Πρέβεζα ή τη Βόνιτσα, όπου μπορεί να γίνει λήψη προμηθειών. Την κορυφή του κοσμεύει ένα ενετικό μοναστήρι, το οποίο έχει πλέον μετατραπεί σε ορθόδοξη εκκλησία.²⁰ Παρατήρησα αρκετά θραύσματα λαξευμένου μαρμάρου, αλλά οι κάτοικοι δεν γνώριζαν με ποιον τρόπο βρέθηκαν εκεί και δεν μπόρεσα να ανακαλύψω κάποια σημαντικότερα ερείπια, αρχαιότερα των ενετικών.

Εδώ, όπως και στη Σαλαώρα, έχει κανείς μια επιβλητική θέα των εκτεταμένων λιμνών που βρίσκονται στους πρόποδες αυτών των υψωμάτων· είναι πολύ ρηχές και διάσπαρτες, με πολλές βαλτώδεις νησίδες. Η Βουβάλα [Vuvala] και τα μικρά νησάκια που βρίσκονται στη νότια πλευρά (που είναι όλα ψηλά), φαίνονται ως πιο κατάλληλα για να τους αποδοθεί αποκλειστικά η ονομασία Κορακονήσι [Korako Nissi] (ή Νησιά κορακιών) και το γεγονός ότι ο τόπος όπου βρίσκεται το χωριό έχει την ίδια ονομασία αμφισβητεί τον ισχυρισμό ότι στο παρελθόν άνηκε στην ηπειρωτική γη· μια ματιά στον χάρτη αρκεί για να φανερωθεί η πιθανότητα να ήταν όλα κάποτε ενωμένα.

Ένας ύφαλος μήκους μίας με δύο οργιές [1,83-3,66 μ.] τα περικλείει, εκτεινόμενα από την ακτή, και δύο από αυτά συνδέονται ήδη με μια όχθη, πάνω από

²⁰ Πρόκειται περί ναού αφιερωμένου στον Άγιο Νικόλαο. Βλ. [ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ] 1884, 316: «Εἰς Σαλαχώραν πλησίον του πυρκαϊστού και ἤδη ερείπιου Ναοῦ του ἀγίου Νικολάου, ἐν ἔτει 1814 συνῆσθησε χωρίον ὁ Αλή Πασάς μετοικίσας ἐκ Χειμάρρας ἀρκετάς οικογενείας· ἀλλά μετὰ την ἐξόντωσιν αὐτοῦ, αὐταὶ καταστρέψασαι τὸ χωρίον ἀνεχώρησαν εἰς τὰ ἴδια, ὡς τῆς θέσεως λίαν οὐσῆς νοσώδους, ἔνεκα τῶν πολλῶν ἐλῶν.»

την οποία το κύμα φτάνει μόνο με ισχυρούς θαλάσσιους ανέμους. Το ίδιο το νησί της Βουβάλας αποτελείται έτσι από τέσσερα νησάκια, που συνδέονται με λωρίδες άμμου που περικλείουν μια λίμνη. Και στο μεγάλο ύψωμα όπου βρίσκεται το χωριό, έχουν προστεθεί δύο παρόμοιες νησίδες, περικλείοντας επίσης μια λίμνη. Όλα αυτά τα υψώματα είναι από μαλακό αμμόλιθο, παρουσιάζοντας βράχους ύψους δεκαπέντε έως τριάντα ποδιών [4,57-9,14 μ.], στα οποία υπάρχουν φλέβες αποσυντιθέμενου ιάσπιδου, και αυτές από κόκκινο χρώμα, όπως της ηπειρωτικής χώρας, που διαφέρουν όμως ως προς τον σχηματισμό τους από αυτά της Σαλαώρας, τα οποία είναι από ασβεστόλιθο και χαλαζία.

Η ίδια χαμηλή ακτή επαναλαμβάνεται και πέρα από το Κορακονήσι, τείνοντας προς τα βορειοανατολικά αλλά τώρα ίσως είναι λιγότερο στερεή από ό,τι προς τα δυτικά, μέχρι να φτάσουμε στις παλιές εκβολές του ποταμού της Άρτας, που τώρα ονομάζεται Παλαιά Μπούκα [Palea Buca]. Μεγάλες επιφάνειες από μαύρη λάσπη και αγριόχορτα καθιστούν την ακτή πλέον ακαθόριστη, μη προσεγγίσιμη ούτε με βάρκα. Ένα αμμώδες ακρωτήριο εκτείνεται προς τα νότια, στο άκρο του οποίου εμφανίζονται τμήματα από βούρλα, σαν νησιά, και κάνοντας τον γύρω τους φτάνουμε στις σημερινές εκβολές του ποταμού της Άρτας [Arta], του αρχαίου Άραχθου [Aracthus], αποφραγμένου τόσο από βάλτους όσο και υφάλους που τον καθιστούν δύσκολα προσβάσιμο, ακόμη και στις βάρκες· αλλά διασχίζοντας αυτό το κανάλι το βρήκαμε να έχει δεκαέξι ή δεκαεπτά πόδια [4,88-5,18 μ.] (βάθος) και σπάνια λιγότερο από δέκα [3,05 μ.] για μια απόσταση έξι μιλίων [9,66 μ.] κατά μήκος του ποταμού. Στην είσοδο, το πλάτος του είναι περίπου εξήντα γιάρδες [54,86 μ.], αλλά σύντομα γίνεται πολύ πιο στενό· οι όχθες εναλλάσσονται από κρημνες και χαμηλές, καθώς η πολυπλοκότητα των ροών του ποταμού εκτοξεύει την ταχύτητα του ρεύματος έτσι :



ΕΙΚΟΝΑ 8: Σκαρίφημα μέρους του ποταμού της Άρτας. (Wolfe 1833, 81)

Αφού περάσουμε από τα αμμώδη εδάφη στην είσοδο του ποταμού, οι όχθες παρουσιάζουν πλούσιο έδαφος με προσχώσεις, αλλά λόγω της μείωσης του πληθυσμού δεν είναι αρκετά καλλιεργημένες. Τα καλαμπόκια που βρήκαμε να στέκονται όρθια, ήταν γεμάτα μουστάκια, πλούσια και κατάλληλα για θερισμό στα τέλη Ιουνίου· στην Άρτα, όντως, η συγκομιδή είχε ήδη αρχίσει. Περίπου έξι μίλια [9,66 χλμ.] μέσα στο ποτάμι, αν και μόνο ενάμισι μίλι [2,41 χλμ.] απόσταση σε ευθεία γραμμή, και ένα τέταρτο του μιλίου [0,4 χλμ.] από την ανατολική όχθη, βρίσκε-

ται το χωριό Κομμένο [Kumano], που αποτελείται από περίπου ογδόντα καλύβες, πολύ όμορφα τοποθετημένες ανάμεσα σε οπωροφόρα δέντρα, με την περιοχή γύρω του καλά καλλιεργημένη. Το ρεύμα (του ποταμού) είχε ροή περίπου με ενάμισι μίλι [2,41 χλμ.] την ώρα. Οι όχθες, ύψους περίπου δέκα ποδιών [3,05 μ.], είναι γεμάτες από χελιδόνια που χτίζουν τις φωλιές τους σε αυτές. Οι μουριές, κόκκινες και λευκές, και οι γλυκόριζες είναι άφθονες.

Τρία μίλια [4,83 χλμ.] πιο ψηλά, αλλά στη δυτική όχθη, βρίσκεται το χωριό Νεοχωρί [Neo Chori] (Νέο χωριό), πιο μικρό από το Κομμένο. Ο ποταμός εδώ γίνεται ρηχός, δεν έχει περισσότερα από πέντε πόδια [1,52 μ.] βάθος, στο βαθύτερο σημείο του, και εμποδίζεται η πλεύση του σε μεγάλο βαθμό από ύφαλους. Ακολουθεί μια ιδιαίτερα κυκλική κατεύθυνση προς βόρεια-ανατολικά και επιστρέφει στο χωριό Παχυκάλαμο [Pachi Kalamo], που βρίσκεται επίσης στη δυτική όχθη, και περίπου δύο μίλια [3,22 χλμ.] στα βόρεια του Νεοχωρίου. Εδώ ο ποταμός δεν έχει πάνω από είκοσι γιάρδες [18,29 μ.] πλάτος και περικλείεται ανάμεσα σε όχθες ύψους δεκαπέντε ποδιών [4,57 μ.], είναι δε πλωτό μόνο για πριάρια.²¹

Για τον λόγο αυτό πήραμε άλογα για την πόλη της Άρτας, μια απόσταση περίπου πέντε μίλια [8,05 χλμ.] από έναν δρόμο που μας οδηγούσε περιστασιακά κοντά στον ποταμό, ο οποίος εμφανιζόταν διακεκομμένος από μικρές νησίδες. Διασχίσαμε πολλά παραποτάμια ρέματα που χρησιμοποιούνταν σε μύλους, με το νερό να προτιμάται για αυτόν τον σκοπό από τον αέρα. Εκτός από τους κήπους στα χωριά, είδαμε λίγες καλλιέργειες και το μεγαλύτερο μέρος των απέραντων πεδιάδων της Άρτας φαίνεται να είναι αφιερωμένο στη βοσκή. Συναντήσαμε, συχνά, μεγάλα κοπάδια προβάτων και βοοειδών, μεταξύ των οποίων ήταν επίσης και βουβάλια, τα οποία τρώγονται όπως και τα βόδια.

Άρτα

Για την τελευταία μισή ώρα, πριν φτάσουμε στην Άρτα, ο δρόμος μας διέσχισε μια όμορφη εξοχή, μια υπέροχη λεωφόρο άγριων θάμνων, μεταξύ των οποίων επικρατούσαν μυρτιές και γιασεμιά, των οποίων το ευωδιαστό άρωμα έκανε την ήρεμη φρεσκάδα του καλοκαιριάτικου απογεύματος ακόμα πιο μαγευτική.

Στην Άρτα η κοίτη του ποταμού είναι περίπου διακόσιες γιάρδες [182,88 μ.]· η ροή του, ωστόσο, αυτή την εποχή, ήταν χωρισμένη από εκτάσεις με άμμο σε μικρά ρυάκια, ρηγά αλλά γρήγορα, ρέοντας τουλάχιστον με τέσσερα μίλια [6,44 χλμ.] την ώρα. Πάνω από την πόλη φαίνεται συγκριτικά μικρότερος, και πέντε ή έξι μίλια [8,05-9,66 χλμ.] πέρα από την πόλη χάνεται ανάμεσα στους λόφους. Ο Cramer²² τοποθετεί

²¹ Ο Wolfe χρησιμοποιεί τη λέξη *canoes*. Βλ. υποσ. 59.

²² Τζων Κράμερ (1793-1848), Άγγλος κλασσικός λόγιος και γεωγράφος.

την πηγή του ποταμού στην περιοχή της Πίνδου, τριάντα μίλια [48,28 χλμ.] προς τα βόρεια, μια απόσταση όμως που δεν επιβεβαιώνεται από την εμφάνιση, ούτε από τις πληροφορίες που απέκτησα στην πόλη. Η γέφυρα πάνω από τον ποταμό στην Άρτα είναι μοναδικής κατασκευής – πιστεύω ότι είναι Ενετική. Η κεντρική αψίδα έχει άνοιγμα περίπου ογδόντα πόδια [24,38 μ.], και στις δύο πλευρές είναι τρεις μικρότερες με μήκος που δεν υπερβαίνουν τα τριάντα πόδια [9,14 μ.]: μεταξύ αυτών υπάρχουν άλλες στενές, επιμήκεις καμάρες. Αντί η γέφυρα να έχει μια ομοιόμορφη καμπύλη, σχηματίζεται από τρεις αμβλείες γωνίες, μία στο κέντρο και μία σε κάθε πλευρά, έτσι:



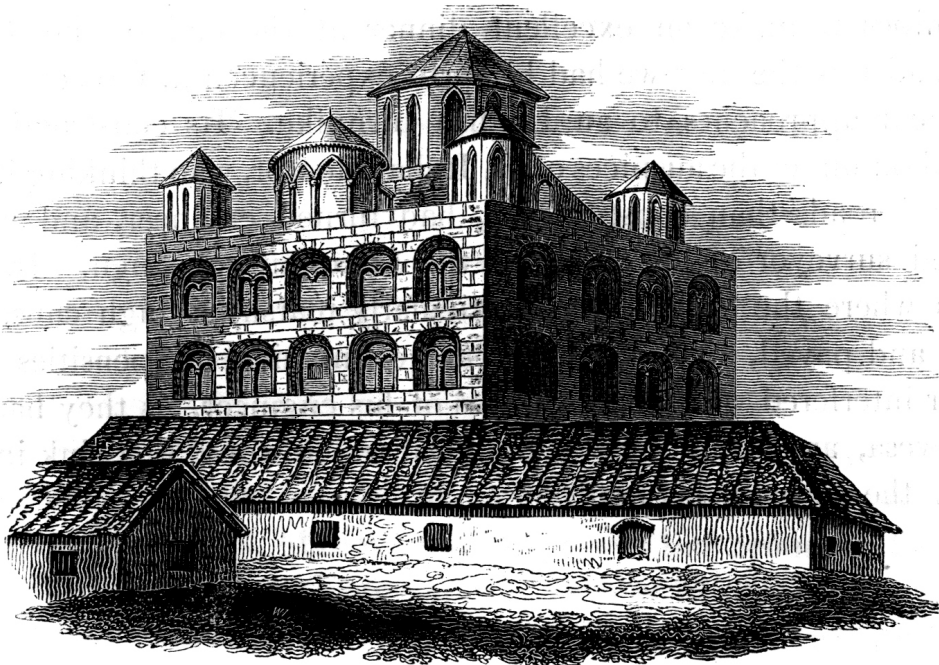
ΕΙΚΟΝΑ 9: Σχέδιο του γεφυριού της Άρτας. (Wolfe 1833, 82)

οι οποίες κάνουν το πέρασμά της τόσο δύσκολο όσο και επικίνδυνο, ενώ ένα χαμηλό στηθαίο περίπου δύο ποδιών [0,61 μ.] προσφέρει ελάχιστη ασφάλεια από μια πιθανή πτώση από ύψος τουλάχιστον εκατό ποδιών [30,48 μ.] κάτω στο ποτάμι.

Εδώ, στην ανατολική όχθη του ποταμού, βρίσκεται η πόλη της Άρτας, η αρχαία Αμβρακία. Βρίσκεται σε απόσταση επτά μιλίων [11,27 χλμ.] από τις ακτές του Κόλπου, στον οποίο τώρα, όπως και παλαιότερα, δίνει το όνομα της. Ενδείξεις των αρχαίων τειχών μπορεί να παρατηρηθούν σε πολλά μέρη, αλλά πιο συγκεκριμένα εκεί που αποτελούν τη βάση ενός μέρους του τείχους του παρόντος κάστρου ή φρουρίου, κοντά στις όχθες του ποταμού. Διαφέρουν από οποιαδήποτε άλλα ερείπια του Κόλπου: οι λίθοι είναι κανονικά ορθογώνια στοιχεία, με λεία επιφάνεια, τοποθετημένοι οριζόντια και τόσο κοντά, ώστε με δυσκολία να μπορεί να μπει οπουδήποτε ακόμα και μια λεπίδα, αν και δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί κονίαμα ή τσιμέντο στην κατασκευή. Το στυλ αυτό, πιστεύω, είναι γνωστό ως Ελληνικό [Hellenic]. Στη Μήλο [Melos] υπάρχουν εκτεταμένα ερείπια τέτοιου τύπου. Το μέγεθος των λίθων είναι τεράστιο. Μέτρησα έναν (λίθο) δεκαοκτώ πόδια [5,49 μ.] επί πέντε [1,52 μ.] και οι περισσότεροι πλησιάζουν σχεδόν αυτές τις διαστάσεις. Τα τείχη αυτά μπορεί να ανιχνευθούν από μεγάλη απόσταση, προφανώς περικλείοντας το υπερυψωμένο έδαφος στα ανατολικά της πόλης. Δεν υπάρχουν άλλα απομεινάρια της ίδιας εποχής, ούτε κάποιος ναός, θέατρο ή άλλο κτίσμα.

Το επόμενο σημείο που αξίζει να σημειωθεί, είναι τα ερείπια μιας μονής που χτίστηκε από την αυτοκράτειρα Θεοδοσία, περίπου το έτος 845 μ.Χ. Η αρχιτεκτονική είναι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας [Lower Empire]: υποδιαιρείται σε πολλά κελιά και είναι γεμάτη από μικρά παράθυρα σε γοθτικό στυλ. Οι τοίχοι αποτελού-

νται από εναλλασσόμενα στρώματα λίθων, σε ύψος περίπου δύο πόδια [0,61 μ.], και μετά υπάρχει ένα μικρό επίπεδο από κόκκινο ρωμαϊκό τούβλο, για περίπου έξι πόδια [1,83 μ.]. Τώρα το κτίσμα παρέχει δωρεάν διαμονή για τα καραβάνια αλόγων που φέρνουν εμπορεύματα, και για τους οδηγούς τους. Υπάρχει επίσης ένας μεγάλος ορθόδοξος καθεδρικός ναός, χτισμένος σύμφωνα με το ίδιο στυλ, αλλά μεταγενέστερης χρονολογίας και οκταγωνικής μορφής.²³ Κατά τον τελευταίο πόλεμο, μετατράπηκε σε φρούριο από τους Αλβανούς, οι οποίοι, χτίζοντας τα παράθυρα, το κατέστησαν μια θέση πολύ οχυρή και ισχυρή.²⁴



View of a Greek Church at Arta.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Γκραβούρα της Παναγίας Παρηγορήτισσας στην Άρτα. (HUGHES 1820, I, 430)

²³ Πρόκειται για τον βυζαντινό ναό της Παναγίας της Παρηγορήτισσας, ο οποίος, κτισμένος σε περίοπτη θέση, αποτέλεσε το καθολικό ενός επιβλητικών διαστάσεων μοναστηριακού συγκροτήματος στην ανατολική πλευρά, από το οποίο σήμερα σώζονται δεκαέξι κελιά. Βλ. Παναγία Παρηγορήτισσα – Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας, https://efaat.gr/mnimeia_parigoritissa/ (πρόσβαση: 10.10.2023).

²⁴ Τη χρήση της εκκλησίας από τους Αλβανούς ως καταφύγιο αναφέρει και ο Σκωτσέζος περιηγητής David Urquhart το καλοκαίρι του 1830. Βλ. URQUHART 1839, 185 και ΒΡΑΚΑΣ 2019, 21.

Όπως και άλλες πόλεις αυτής της πιστής χώρας, η Άρτα υπέφερε πολύ από τον πρόσφατο φρικτό αγώνα. Σε πολλά μέρη σωροί ερειπίων εμποδίζουν εντελώς το πέρασμα των δρόμων και μια όψη ερήμωσης και δυστυχίας υπάρχει τώρα σε αυτήν τη μεγάλη και κάποτε πυκνοκατοικημένη και ακμάζουσα πόλη. Είναι δύσκολο να κρίνουμε τον σημερινό πληθυσμό της, καθώς λόγω της ταραγμένης κατάστασης της χώρας και της συνεχούς ζήτησης στρατευμάτων από τον πασά, πρέπει να παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις· προσθέστε σε αυτό ότι η πλειονότητα των κατοίκων είναι και στρατιώτες και πολίτες (οι πρώτοι ίσως κατά προτίμηση) και πάντα ξεσηκώνονται με την προσδοκία της λεηλασίας συμμετέχοντας σε οποιαδήποτε διαμάχη, ξένη ή εγχώρια. Οι αντιμαχόμενες φατρίες στην Αλβανία είχαν τότε αποσυρθεί στα Γιάννενα [Yanina] (τη βασική σκηνή των συγκρούσεων), σχεδόν όλοι εκτός από τους φιλήσυχους Έλληνες τεχνίτες, αφήνοντας μόνο πεντακόσιους στρατιώτες για να φρουρούν το κάστρο. Παρ' όλα αυτά, ο πληθυσμός της Άρτας μπορεί να έχει δηλωθεί στις επτά χιλιάδες, κατά το μέγιστο.

Η Άρτα, όπως και η Πρέβεζα, κυβερνάται από έναν Μπέη, υπό το Πασαλίκι των Ιωαννίνων· ως λιμάνι μεταφόρτωσης, μεταξύ αυτού του τόπου και του Κόλπου, αποκομίζει κάποιο εμπορικό όφελος. Υπάρχουν εργαστήρια παραγωγής χονδροειδών βαμβακερών και μάλλινων υφασμάτων. Οι φλοκάτες (ή καπότες) θεωρούνται οι καλύτερες, και το δέρμα, αν και κατώτερης ποιότητας, είναι πολύ ανθεκτικό: η δυσωδία που προκύπτει από τις αυλές των βυρσοδεψείων κατά μήκος του ποταμού είναι αφόρητη.

Το εργόχειρα είναι υψηλής ποιότητας και όλα τα είδη ένδυσης από την Άρτα είναι μεγάλης αξίας. Το βόρειο τμήμα της πόλης, γύρω από το κάστρο, κατοικείται αποκλειστικά από Τούρκους, οι οποίοι έχουν ως εθνικό έθιμο, που προκύπτει από τη ζήλια προς τις γυναίκες τους, τον αποκλεισμό όλων των Φράγκων από τη συνοικία τους, διαχωρίζοντάς τους από εκείνους. Κάθε εμπορική δράση έχει ξεχωριστό δρόμο ή παζάρι, αλλά οι κρεοπώλες υποχρεούνται να σκοτώνουν και να πωλούν το κρέας τους έξω από την πόλη. Η αγορά τροφοδοτείται άφθονα με φρούτα και λαχανικά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Άρτα καταλαμβάνει τη θέση της αρχαίας Αμβρακίας [Ambracia], αλλά η θέση του Αμβράκου²⁵ [Ambracus] δεν έχει οριοθετηθεί σαφώς και ορισμένοι ταξιδιώτες προσπάθησαν να ξεπεράσουν τη δυσκολία αυτή ταυτίζοντας τον Άμβρακο με την Αμβρακία. Ο Πολύβιος, χαρακτηρίζοντάς το ως φρούριο σημαντικής δύναμης, λέει ξεκάθαρα ότι ο Φίλιππος ήθελε πρώτα να κερδίσει τον Άμβρακο και από εκεί να κάνει τις επιθέσεις του εναντίον της Αμβρακίας. Βρισκόταν σε ένα έλος και ο Φίλιππος έπρεπε να φτιάξει δρόμους σε αναχώματα, εκεί που υπήρχε προηγουμένως μόνο ένας δρόμος από τον οποίο μπορούσε κανείς να προσεγγίσει το σημείο.

²⁵ Ισχυρά οχυρωμένη θέση κοντά στην πόλη της αρχαίας Αμβρακίας. Βλ. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, 4.61.7: «[...] ό γάρ Ἄμβρακος ἔστι μὲν χωρίον εὖ κατεσκευασμένον καὶ προτειγίσμασι καὶ τείχει, κείται δ' ἐν λίμναις, μίαν ἀπὸ τῆς χώρας στενήν καὶ χωστήν ἔχον πρόσοδον, ἐπίκειται δ' εὐκαίρως τῇ τε χώρᾳ τῶν Ἀμβρακιωτῶν καὶ τῇ πόλει [...].»

Κοντά στη δυτική ακτή των παλαιών εκβολών του ποταμού της Άρτας υπάρχουν μερικά ερείπια, των οποίων η τοπογραφική κατάσταση συμφωνεί με την παραπάνω περιγραφή, και που βρίσκονται σε ένα βαλτώδες νησί, σε μια ελώδη λίμνη, κοντά στον Κόλπο, τις ακτές του οποίου όμως δεν μπορούσα να πλησιάσω με βάρκα, λόγω της ρηχότητας του νερού. Δεν πλησίασα περισσότερο από μισό μίλι [0,8 χλμ.], από όπου μπόρεσα να αντιληφθώ σχεδόν τέλεια τα τείχη, με ύψος είκοσι πέντε με τριάντα πόδια [7,62-9,14 μ.]. Περιέκλειαν μια περιοχή έκτασης περίπου ένα τέταρτο του μιλίου και φάνηκε να ήταν απλώς ένα στρατιωτικό φυλάκιο, δικαιολογημένα, λόγω της βαλτώδους φύσης του εδάφους. Ο Σκύλαξ²⁶ [Scylax] λέει: «Η Αμβρακία ήταν οκτώ μίλια (ογδόντα στάδια) από τη θάλασσα», και παρατηρεί ότι «είχε ένα φρούριο κοντά στην ακτή και ένα ωραιότερο λιμάνι». Αυτό ταυτίζεται πλήρως με την υπό εξέταση τοποθεσία και, παρόλο που ο Σκύλαξ δεν αναφέρει αυτό το φρούριο ως Άμβρακο, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι είναι το ίδιο, υπερασπιζόμενο την είσοδο του ποταμού, να βρίσκεται έξι μίλια [9,66 χλμ.] μακριά από την πόλη. Αυτά τα ερείπια δεν έχουν άλλο σύγχρονο όνομα εκτός από το Παλιό Κάστρο [Paleo Kastro], που είναι ένα είδος γενικού όρου για όλα τα ερείπια από την αρχαιότητα, από είκοσι χρόνια έως και δύο χιλιάδες χρόνια πριν, ο οποίος σημαίνει απλά «παλιό κάστρο».

Τέσσερα μίλια [6,44 χλμ.] ανατολικά από τις εκβολές του ποταμού της Άρτας φτάνουμε στη βορειοανατολική γωνία του Κόλπου, όπου τερματίζεται η χαμηλή βαλτώδης γη και στρίβοντας απότομα προς τα νότια, η ακτή γίνεται βραχώδης και υψηλή, ανεβαίνοντας απότομα στην κορυφογραμμή Μακρυνόρος [Makronoro], ένα ύψωμα τετρακοσίων πενήντα έως πεντακοσίων ποδιών [137,16-152,4 μ.]. Στο βόρειο άκρο αυτής της κορυφογραμμής, με θέα στις πεδιάδες της Άρτας, υπάρχουν ορισμένα τείχη Κυκλώπειας τοιχοποιίας, που περικλείουν μια εκτεταμένη περιοχή. Τα αποκαλούν πλέον Παλαιά Κούλια [Palea Kulia] και χρησιμοποιούνταν από ένα ισχυρό σώμα Ελλήνων στρατιωτών, που ήδη θεωρούσαν αυτό το σημείο ως συνοριακή γραμμή της χώρας τους. Η ανάβαση από τις πεδιάδες είναι απότομη και τραχιά, και από εδώ ξεκινά μια σειρά στρατιωτικών διαβάσεων μέχρι τον Καρβασαρά²⁷ [Karavasara], τα οποία ελέγχουν τον κύριο δρόμο από την Αλβανία προς την Ελλάδα, που περνά πάνω από αυτήν την κορυφογραμμή.

Αυτός ο χαρακτήρας της ακτής επικρατεί κατά μήκος της ανατολικής ακτογραμμής, με εξαίρεση ένα τμήμα που ονομάζεται Όρος Αρμυρός [Mount Armyros], το οποίο φαίνεται να ήταν αρχικά απομονωμένο, ενώ τώρα συνδέεται με τη χώρα μόνο με έλη· έξω από αυτή την περιοχή, τα νερά είναι αβαθή για απόσταση ένα τέταρτο του μιλίου [40,23 μ.].

²⁶ Αρχαίος Έλληνας εξερευνητής και συγγραφέας, που έζησε στα τέλη του 6ου – αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Βλ. «Σκύλαξ ο Καρυανδεύς», https://el.wikipedia.org/wiki/Σκύλαξ_ο_Καρυανδεύς (πρόσβαση: 10.10.2023).

²⁷ Πρόκειται για την κωμόπολη της Αμφιλοχίας που ήταν γνωστή με το όνομα Καρβασαράς, από το τουρκικό καραβάν-σεράι, που σημαίνει σταθμός καραβανιών. Ως συνοικισμός αναγνωρίστηκε επίσημα το 1837, ενώ μετονομάστηκε σε Αμφιλοχία το 1907. Βλ. ΤΕΛΩΝΑΣ 2011.

Καρβασαράς (Αμφιλοχία)

Περνώντας από αυτό το Όρος μπαίνουμε στον Κόλπο του Καρβασαρά, ο οποίος έχει πλάτος²⁸ περίπου δύο μίλια [3,22 χλμ]. Και οι δύο ακτές του είναι ψηλές και στην ανατολική πλευρά μπορεί να δει κανείς τα ερείπια των Ολπών [Olrae], όπως ακριβώς περιγράφονται από τον Θουκυδίδη, τα οποία βρίσκονται σε ένα ύψωμα πάνω από την ακτή, είκοσι πέντε στάδια (δυόμισι μίλια) [4,02 χλμ.] από το Αμφιλοχικό Άργος. Δεν επισκέφθηκα το σημείο αυτό αλλά, καθώς περνούσα, μπόρεσα να διακρίνω σαφώς κάποια τμήματα των τειχών.

Περίπου ένα μίλι στα βορειοανατολικά των Ολπών, απέναντι της κοιλάδας της Αγραΐδας [Agratha], υπάρχουν ορισμένα εκτεταμένα ερείπια, πιθανώς της πόλης Μητρόπολης [Metropolis], που αναφέρεται απλώς από τον Θουκυδίδη. Δεν επισκέφθηκα αυτά τα ερείπια, αλλά τα περιγράφει έναν συνοδοιπόρο μου ως Κυκλώπεια, όχι όμως με τέτοια έκταση ή τελειότητα όσο εκείνα του Άργους.

Στο βάθος του Κόλπου του Καρβασαρά βρίσκονται τα ερείπια του Αμφιλοχικού Άργους, που χτίστηκε μετά τον Τρωικό πόλεμο. Είναι πολύ εκτεταμένα και βρίσκονται σε απότομη ανωφέρεια, η κορυφή της οποίας φαίνεται να έχει καταληφθεί από την πόλη, περικυκλωμένη από τείχη, εφραπτόμενα από δύο άλλα που κατεβαίνουν τον λόφο και συναντιούνται υπό γωνίαν λίγα πόδια από τη θάλασσα. Είναι Κυκλώπειας τοιχοποιίας και οι πέτρες γενικά είναι πολύ μεγάλες. Δεν υπάρχουν ίχνη δημόσιων κτηρίων, και το μόνο που αξίζει να προσεχθεί είναι ένα σημείο που επισημάνθηκε από τον οδηγό μας, όπου ο ήχος μιας πέτρας που πέφτει, ή ενός ατόμου που κάνει άλμα, ακούγεται όπως ο ήχος μιας λεπτής κρούστας πάγου που έχει ένα εκτεταμένο κενό από κάτω του.

Ο Αλή Πασάς προσπάθησε να ιδρύσει μια σύγχρονη πόλη στην τοποθεσία του Άργους, τα ερείπια της οποίας αναμειγνύονται παράξενα με αυτά της αρχαίας εποχής. Ανάγκασε οικογένειες να εγκατασταθούν εδώ, αλλά μετά τον θάνατό του επέστρεψαν όλοι στις πατρίδες τους· δεν πρέπει να αναρωτιέται κανείς γιατί συνέβη αυτό· αρκεί να λάβει υπόψη τη μη ελκυστική θέση αυτού του νέου οικισμού, του οποίου το μόνο πλεονέκτημα είναι η δύναμή του ως στρατιωτικής θέσης, και τον ελικοειδή δρόμο που περιστρέφεται μεταξύ των τειχών και της ακτής της θάλασσας, περνώντας από μια βαθιά χαράδρα προς τα δυτικά. Αυτός ελέγχεται από την πόλη, η οποία είναι απροσπέλαστη από αυτήν την πλευρά.

Ο Αλή Πασάς είχε απασχολήσει τα στρατεύματά του σε ανασκαφές ανάμεσα στα ερείπια, αλλά χωρίς επιτυχία· έχοντας ακούσει την καλή τύχη ενός ανθρώπου στην Ιθάκη, ήλπιζε ότι θα λάβει, είτε από κάποιο συλλέκτη²⁹ είτε από Εβραίο, ανταμοιβή για όσα βρει.

²⁸ Ο Wolfe χρησιμοποιεί τη λέξη *depth*. Βλ. και την υποσ. 37 για τον Κόλπο της Βόνιτσας.

²⁹ Ο Wolfe χρησιμοποιεί τη λέξη *virtuoso* όπου τον 18^ο αιώνα οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν για όσους ασχολούνταν με τις τέχνες. Βλ. The Art Collection of a Virtuoso in Eighteenth-Century England, H. Bunker Wright and Henry C. Montgomery, <https://www.jstor.org/stable/3047013> (πρόσβαση: 10.10.2023).



ARGOS AMPHILOCHICUM .

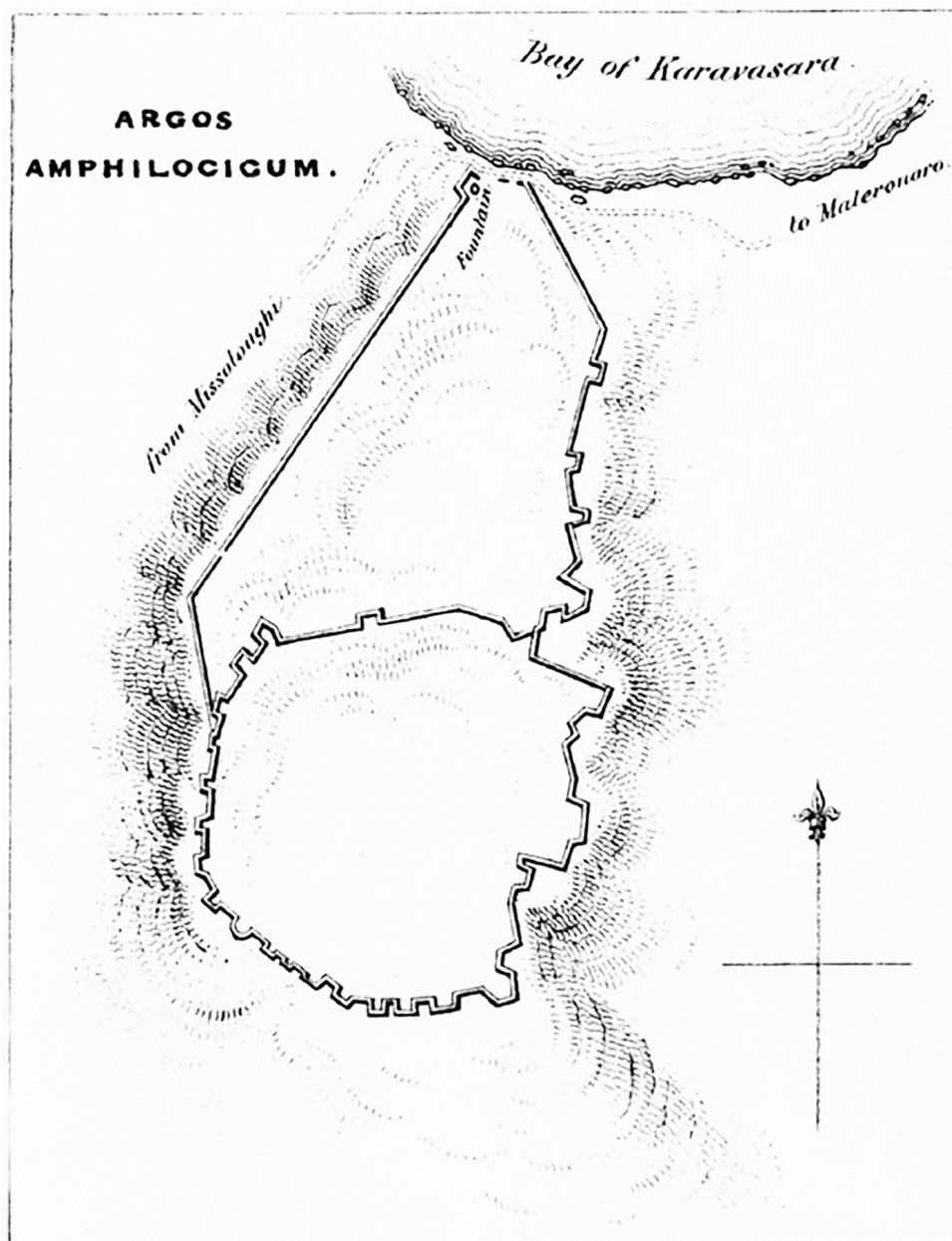
ΕΙΚΟΝΑ 11: Σχέδιο των ερείπιων του Αμφιλοχικού Άργους. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 94)

Ο Καρβασαράς, που είναι το σύγχρονο όνομα ενός τελωνείου με μερικές καλύβες κοντά στα ερείπια, επί του παρόντος έχει καταληφθεί μόνο από μια φρουρά ενός λόχου, με το κύριο σώμα των ελληνικών στρατευμάτων να είναι, όπως ανέφερα πριν, στην Παλαιά Κούλια, σε απόσταση έντεκα μιλίων [~18 χιλιόμετρα]. Ο Λίβιος³⁰ [Livy] ορίζει την απόσταση μεταξύ του Άργους και της Αμβρακίας στα εκατόν ογδόντα στάδια (δεκαοκτώ μίλια) [28,97 χλμ.], η οποία είναι πολύ σωστή.

Η κορυφή του λόφου, στον οποίο βρίσκεται το Άργος, είναι περίπου σε υψόμετρο τριακοσίων πενήντα ποδιών [106,68 μ.], από όπου, προς τα νότια, αποκαλύπτεται μια εσωτερική λιμνοθάλασσα με σημαντικό μέγεθος. Κανένας ποταμός, ωστόσο, δεν διασχίζει την κοιλάδα προς τον κόλπο, με το νερό στον Καρβασαρά να προέρχεται από πηγάδια. Προς τα ανατολικά η γη υψώνεται απότομα σε μια έκταση ύψους χιλίων πεντακοσίων ποδιών [457,2 μ.] (με διεύθυνση από βόρεια-βορειοανατολικά προς νότιο-νοτιοδυτικά), στην οποία βρίσκονται οι δύο κορυφές της Ιδομένης [Idomenee]. Η γη εδώ είναι καλυμμένη από δάση βελανιδιάς, τα οποία δίνουν τα βαλόνια [valonia],³¹ ένα

³⁰ Τίτος Λίβιος (59 π.Χ. – 17 μ.Χ.), Ρωμαίος ιστοριογράφος, συγγραφέας του μνημειώδους έργου *Ab Urbe Condita Libri* της ιστορίας της Ρώμης και του ρωμαϊκού λαού. Βλ. «Τίτος Λίβιος», https://el.wikipedia.org/wiki/Τίτος_Λίβιος (πρόσβαση: 10.10.2023).

³¹ Με το όνομα βαλόνια είναι γνωστά τα καπάκια των βελανιδιών, από τα γειτονικά δάση βελανιδιάς στην περιοχή του Αυλώνα στην Αλβανία. Το όνομα αυτό προέρχεται από το παλιό όνομα της πόλης Βαλόνα. Βλ. «Αυλώνας», <https://el.wikipedia.org/wiki/Αυλώνας> (πρόσβαση: 10.10.2023).



ΕΙΚΟΝΑ 12: Σχέδιο του Αμφιλοχικού Άργους. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 94)

βελανίδι³² που χρησιμοποιείται στη βαφή, προϊόν σημαντικής εμπορικής διακίνησης. Στους χαμηλότερους λόφους, ανάμεσα στους όγκους των ασβεστολιθικών βράχων, αναπτύσσεται ένα πυκνό θαμνοειδές βάτο, αποξημιώνεται όμως από την ομορφιά και το άρωμα της μυρτιάς, η οποία είναι άφθονη σε όλο τον Κόλπο.

Από τον Κόλπο του Καρβασαρά, που είναι το νοτιοανατολικό άκρο του Κόλπου (της Άρτας), η ακτή διατρέχει μια ακανόνιστη γραμμή προς τα δυτικά σχηματίζοντας μικρούς κολπίσκους· στην άκρη ενός από αυτούς, που ονομάζεται Παλίμπετης [Palírai], βρίσκεται το μικρό κλειστό λιμανάκι του Λουτρακίου [Loutraki], που έγινε διάσημο από τον Λόρδο Βύρωνα [Lord Byron] για την ομορφιά του τοπίου:

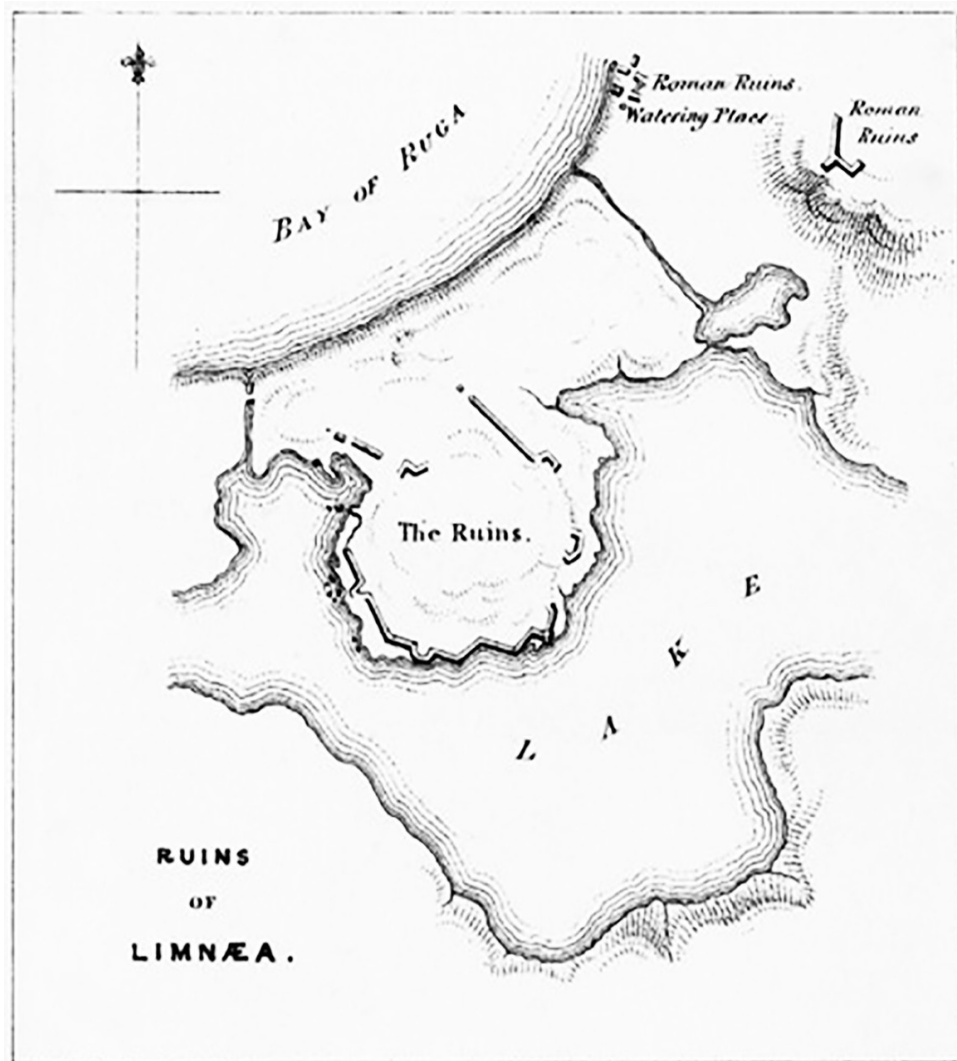
*και πως λικνίζει πά στην ποδιά του
τη φεγγαρόλουστη τη νυχτιά.
Μέσα στ' ατάραχα τα νερά του,
σκύβουν και βλέπονται τα δέντρα
του δάσους, όπου το λόφο ντύνει
τόσο βαθειά.
Άκου τις αύρες, όπου χαϊδεύουν
τ' ασημένια τούτα νερά,
λες κι η πνοή τους αγάπης λόγια
στο κύμα στέλνει ψιθυριστά.³³*

Στον Κόλπο της Ρούγας [Ruga], δίπλα στον προηγούμενο, ανακαλύψαμε ερείπια Κυκλώπειων τειχών, τα οποία πιθανότατα είναι εκείνα της Λιμναίας [Limnaea], όπου, σύμφωνα με τον Πολύβιο (τ. 5), ο Φίλιππος αποβίβασε τα στρατεύματά του μετά την πολιορκία του Αμβράκου. Τα τείχη αυτά βρίσκονται σε μια μικρή πεδιάδα, έκτασης περίπου μισού μιλίου [0,8 χλμ.], την οποία και περικλείουν, και συνορεύουν στενά προς τα νότια με τις όχθες μιας λίμνης· από αυτήν πιθανότατα η πόλη παίρνει και το όνομά της. Προς τη θάλασσα δεν μπόρεσα να εντοπίσω κανένα κομμάτι των τειχών, ούτε άλλα ερείπια στην ίδια περιοχή, η οποία ήταν επίπεδη σαν λιβάδι και κατακλυσμένη από υψηλή βλάστηση.

³² Το βελανίδι αποτελούσε κατ' εξοχήν εξαγωγίμο είδος προς τις αγορές της Ευρώπης στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Το καπελάκι του βελανιδιού (βελανιδόκουπα ή καπάκι) αποτελεί εξαιρετικό δεσφικό και βαφικό υλικό που αντικαθιστά τις χρήσεις της τανίνης στην βυρσοδεψία. Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 63.

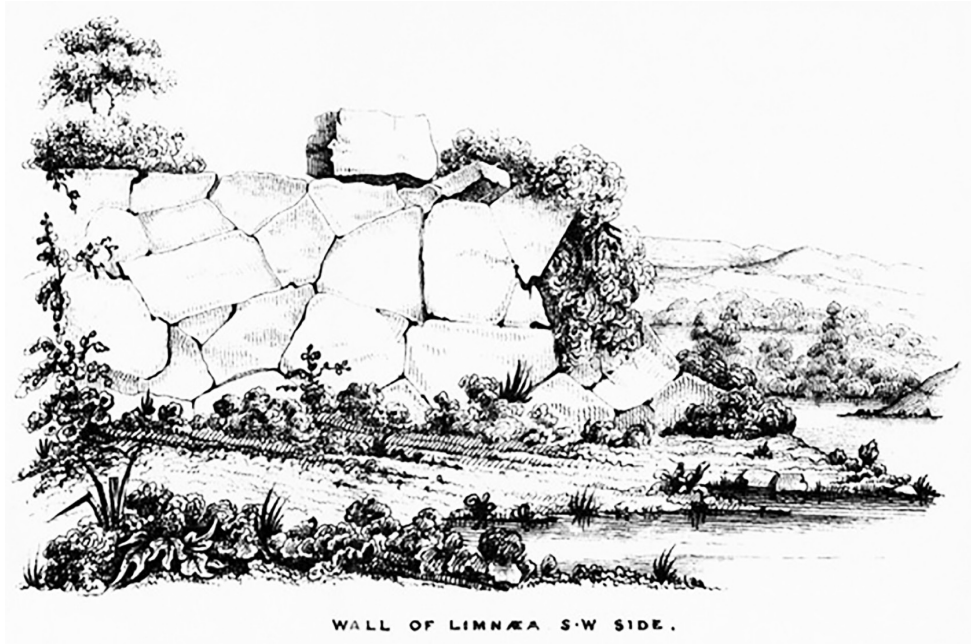
³³ Απόδοση στην ελληνική γλώσσα από τη μετάφραση της Μαρίας Ι. Κεσίση (ΚΕΣΙΣΗ 1977, 194). Πρόκειται για απόσπασμα από το δεύτερο άσμα (canto) του ποιήματος «Το προσκύνημα του Τσάλντ Χάρολντ» (αγγλικός τίτλος: «Childe Harold's Pilgrimage») του Λόρδου Βύρωνα, στροφή 70. Οι στίχοι στο πρωτότυπο κείμενο έχουν ως εξής:

*How brown the foliage of the green hill's grove,
Nodding at midnight o'er the calm bay's breast,
as winds come lightly whispering from the West,
Kissing, not ruffling, the blue deep's serene.*



ΕΙΚΟΝΑ 13: Τα Κυκλώπεια τείχη της Λιμναίας. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 94)

Τα τείχη έχουν πάχος δεκαπέντε πόδια [4,57 μ.], αλλά σε κανένα σημείο δεν υψώνονται υψηλότερα από οκτώ πόδια [2,44 μ.]· και έτσι, είναι κρυμμένα ανάμεσα στα δέντρα, ώστε εύκολα ξεφεύγουν από το μάτι. Ήταν περίεργο για τον οδηγό μας, ο οποίος, αν και ήταν παλιός ψαράς στον Κόλπο, δεν γνώριζε την ύπαρξή τους.



ΕΙΚΟΝΑ 14: Τα ερείπια της Λιμναίας. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 94)

Βόνιτσα

Πλέοντας σε μια ακτή γενικά απότομη και βραχώδη και περνώντας το Ακρωτήριο Γελάδα [Point Viatava], μπαίνουμε στον Κόλπο της Βόνιτσας [Vonitza], ο οποίος είναι απαλλαγμένος από κινδύνους και είναι καλό αγκυροβόλιο· ένα μίλι [1,61 χλμ.] από την πόλη, φτάνει σε βάθος τις δώδεκα έως δεκατέσσερις οργιές [21,95-25,6 μ.], με έναν λασπωμένο πυθμένα που ρηχαίνει σταδιακά προς την ακτή. Από το Ακρωτήριο της Παναγιάς [Cape Madonna] έως το Ακρωτήριο Γελάδα [Point Viatava] η απόσταση είναι δύο μίλια και ένα τέταρτο [3,65 χλμ.] και το πλάτος³⁴ είναι ένα μίλι και τρία τέταρτα [2,82 χλμ.]. Στο κάτω μέρος αυτού του Κόλπου βρίσκεται η πόλη Βόνιτσα [Vonitza], με μια πλούσια και καλά καλλιεργημένη κοιλάδα πίσω της, ανάμεσα στα όρη Αμαδερός [Amuthero] και Ορνίτσα [Ouranissi].³⁵

³⁴ Ως πλάτος του Κόλπου νοείται η απόσταση του πιο απομακρυσμένου σημείου του Κόλπου της Βόνιτσας από τη νοητή ευθεία μεταξύ των ακρωτηρίων Παναγιάς και Γελάδας. Ο Wolfe χρησιμοποιεί τη λέξη *depth*.

³⁵ Πρόκειται για το ύψωμα με το σημερινό όνομα Ορνίτσα, στα νοτιοδυτικά της Βόνιτσας, και το βουνό Αμαδερός, στα νοτιοανατολικά της Βόνιτσας.

Προς το παρόν η πόλη αποτελείται μόνο από λίγες κακοφτιαγμένες καλύβες, κατά μήκος της ακτής, στους πρόποδες ενός μικρού απομονωμένου λόφου, ύψους περίπου τριακοσίων ποδιών [91,44 μ.], του οποίου οι πρόποδες βρέχονται από τη θάλασσα, από τα βόρεια, και προς τα νοτιοδυτικά από μια λιμνοθάλασσα, έκτασης ενός μιλίου [1,6 χλμ.], ικανή να δέχεται «μύστικα»³⁶ [misticoes], μικρά οπλισμένα ιστιοφόρα, αλλά έχει πολύ μικρό βάθος για πλοία εμπορικού φορτίου.

Σε αυτόν τον λόφο βρίσκεται το κάστρο, αρχικά κατασκευασμένο από τους Ενετούς, του οποίου οι φθορές από τον χρόνο και τους πολέμους έχουν επιδιορθωθεί μόνο εν μέρει από τους διαδόχους τους, τους Τούρκους και τους Έλληνες. Ωστόσο, χωρίς αξιώσεις για κανονικότητα ή επιστήμη, η οχύρωση θα μπορούσε να θεωρηθεί ισχυρή, όσο δεν ήταν γνωστά τα μέσα βαρέος πυροβολικού. Το σχέδιο της κατασκευής του ήταν να περιβάλλει την κορυφή του λόφου με δύο ομόκεντρα τείχη, ελλειψοειδούς σχήματος, κάθε άκρο των οποίων ενισχύεται και πάλι από έναν προμαχώνα, και ο λόφος, ο οποίος είναι απότομος και τραχύς, διχοτομείται βόρεια και νότια από ένα τείχος που ξεκινάει από την πλευρά της θάλασσας και καταλήγει στην πλευρά της λίμνης. Κορωνίδα στην κορυφή του είναι μια εκκλησία, που χρησιμοποιείται πλέον ως φυλάκιο από τα στρατεύματα που υπηρετούν στο φρούριο, όπου επίσης έχουν ανεγερθεί εξαιρετικοί στρατώνες από τους Έλληνες. Αυτή η θέση ελέγχει όλη την είσοδο και τα ανοικτά του Κόλπου. Το κάστρο έχει το μεγάλο πλεονέκτημα ενός άφθονου εφοδιασμού με καλής ποιότητας νερό, προερχόμενο από πηγές στην κορυφή κοντινού λόφου. Παρά τη δυνατότητα κατάληψής του με τη χρήση πυροβολικού, αυτό μπορεί να γίνει από δύσκολα προσβάσιμα υψώματα που απέχουν πάνω από δύο μίλια. Το καλύτερο σημείο επίθεσης είναι από βορειοδυτικά, στις νότιες ακτές του μικρού λιμανιού του Αγίου Μάρκου [San Marco], από όπου και δέχτηκε επίθεση από τους Έλληνες υπό τον στρατηγό Τσωρτς³⁷ [General Church], μολονότι οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν από την πείνα και μόνο να υποχωρήσουν, αφού οι Έλληνες είχαν την κατοχή της γύρω περιοχής και τα πολεμικά πλοία τους έπλεαν θριαμβευτικά στα νερά του Κόλπου.

Η πεδιάδα της Βόνιτσας, η οποία είναι η μόνη καλλιεργήσιμη έκταση από αυτήν την πλευρά του Κόλπου, έχει μήκος περίπου δύο μίλια και εκτείνεται σε μια σει-

³⁶ Τα «μύστικα» ή «μίστικα» ήταν μικρά πλοία ιστιοφόρα και κωπήλατα με στενό σκαρί και αιχμηρή πλώρη. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τους Έλληνες για να χαρακτηρίσουν κάθε ελαφρύ σκάφος με κουπιά, που ενεργούσε πειρατεία, καταδρομή, αποβατικές επιχειρήσεις ή μετέφερε μηνύματα. Βλ. «Μύστικο», <https://el.wikipedia.org/wiki/Μύστικο> (πρόσβαση: 10.10.2023). Στην Πρέβεζα διασώζεται λαϊκό τραγούδι με τίτλο «Τα Μίστικα», οι στίχοι του οποίου αναφέρονται σε ναυτικές επιχειρήσεις του ελληνικού στόλου στον Αμβρακικό, την περίοδο 1828-1829. Βλ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ 1987, 249-250.

³⁷ Ο σερ Ρίτσαρντ Τσωρτς (Sir Richard Church) (Κορκ Ιρλανδίας, 1784 – Αθήνα, Μάρτιος 1873) ήταν φιλέλληνας, Βρετανός στρατιωτικός από την Ιρλανδία που υπηρέτησε υπό τη σημαία της Βρετανίας, του Βασιλείου των Δύο Σικελιών και του Βασιλείου της Ελλάδας, ενώ υπήρξε και πολιτικός, στην Ελλάδα. Βλ. «Ρίτσαρντ Τσωρτς», https://el.wikipedia.org/wiki/Ρίτσαρντ_Τσωρτς (πρόσβαση: 10.10.2023).

ρά από πολύ δασωμένους λόφους, στους πρόποδες των οποίων το τοπίο είναι τόσο όμορφο, που έχει λάβει, γι' αυτό, το όνομα του Παραδείσου [Paradise]. Εδώ πηγάζει ένα ποτάμι, το οποίο, περιστρεφόμενο γύρω από τη βάση του όρους Ουρανήσι, διασχίζει την πόλη της Βόνιτσας και εκβάλλει στη θάλασσα· το ποτάμι αυτό είναι όλες τις εποχές ικανό για την τροφοδοσία πολύ μεγαλύτερου πληθυσμού από ό,τι υπάρχει τώρα καθώς και για όλα τα σκάφη που πλέουν στον Κόλπο. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν διογκώνεται από παραποτάμια ρέματα, είναι σημαντικού μεγέθους και ρέει με μεγάλη ταχύτητα, έτσι ώστε να μπορεί να το διαβεί κανείς από λίγα μόνο σημεία. Στις όχθες του υπάρχουν ανατολίτικα πλατάνια, των οποίων το πλούσιο και σκιερό φύλλωμα συντελεί στη διατήρηση της αναζωογονητικής θερμοκρασίας του ποταμού, ενώ το καλοκαίρι σχηματίζει ένα δροσερό και γραφικό καταφύγιο από τις καυτές ακτίνες του ήλιου. Άλλα μικρά ρέματα ποτίζουν αυτήν την κοιλάδα, η οποία μπορεί να βελτιωθεί σημαντικά, αλλά η αβέβαιη κατοχή της Ακαρνανίας από τους Έλληνες προκαλεί απροθυμία να διακινδυνεύσει κανείς να εργαστεί ή να επενδύσει κεφάλαιο, είτε στην πόλη της Βόνιτσας είτε στη γύρω περιοχή.

Η ίδια η Βόνιτσα, όταν την επισκεφθήκαμε, ήταν ερειπωμένη· μόλις ένα σπίτι ήταν κατοικήσιμο· ακόμη και οι αρχές προτίμησαν μικρές προσωρινές καλύβες από άχυρο, παρά να περιφέρονται ανάμεσα στα ερείπια μιας πόλης που δεν ήταν ποτέ εξαιρετική, και όπου οι φτωχότερες τάξεις βρίσκουν πλέον καταφύγιο. Ο στρατηγός Πίζα, γεννημένος Ιταλός αλλά κοσμοπολίτης, λόγω των περιστάσεων, ήταν ο κυβερνήτης της περιοχής και του φρουρίου, αλλά γενικά απουσίαζε στο Μεσολόγγι [Missolonghi]. Φυσικά ήταν υπέρμαχος του Κόλπου ως συνόρου και της συνέχισης της συνοριακής γραμμής μέχρι το Ζητούνι³⁸ [Zeitouni], το οποίο είναι κοινώς αποδεκτό ως η καλύτερη γραμμή άμυνας από κάποια βόρεια εισβολή. Ολόκληρος ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει τους τρεις χιλιάδες κατοίκους, εκ των οποίων οκτακόσιοι είναι στρατιωτικοί. Η ενδυμασία τους άλλαξε παράλογα από τη γραφική αλβανική σε μια άχαρη απομίμηση της φορεσιάς των Φράγκων. Δεν έχουν βιομηχανία παρά μόνο λίγο εμπόριο, εκτός από τις εφοδιαστικές τους.

Περίπου ένα μίλι [1,61 χλμ.] από την ακτή, στην ανατολική πλευρά της πεδιάδας, βρίσκεται ένα τετράγωνο ύψωμα περίπου ογδόντα ποδιών [24,38 μ.], με επίπεδη επιφάνεια, που έχει εμφάνιση τεχνητής κατασκευής, αλλά κατά την εξέταση δεν μπόρεσα να ανακαλύψω μεγάλες πέτρες ή άλλα ίχνη αρχαίων ερειπίων.

Το μικρό λιμανάκι του Αγίου Μάρκου [San Marco], στον Κόλπο της Βόνιτσας, έχει δυνατότητες για ναυπηγείο, καθώς τα νερά είναι τόσο βαθιά, που τα μεγάλα πλοία μπορούν να αγκυροβολήσουν κοντά στην ακτή. Στην έξοδο αυτού του λιμανιού βρίσκεται ένας στενός ισθμός, που σχεδόν απομονώνει τη χερσόνησο που τερματίζεται στο Ακρωτήρι της Παναγιάς [Cape Madonna], το οποίο σχηματίζει τη δυτική

³⁸ Πρόκειται για τη μεσαιωνική και νεότερη ονομασία της πόλης της Λαμίας, σε χρήση από τον 9ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Βλ. ΔΕΛΟΠΟΥΛΟΣ 2010.

ακτή του Κόλπου της Βόνιτσας. Αυτή η χερσόνησος έχει υψόμετρο περίπου διακόσια πενήντα πόδια και είναι πιθανώς η τοποθεσία του ναού του Ακτίου Απόλλωνα [Actian Apollo], για τον οποίο ο Στράβων [Strabo] λέει (βιβλίο vii, κεφ. 8): «Μπαίνοντας σε αυτόν τον κόλπο, βρίσκουμε στα δεξιά τους Ακαρνάνες [Acar-nanians], έναν λαό της Ελλάδας, και τον ναό του Απόλλωνα. Αυτός ο ναός βρίσκεται κοντά στην είσοδο, σε έναν λόφο, στους πρόποδες του οποίου βρίσκεται ένα ιερό άλσος και αποβάθρες, όπου ο Αύγουστος κράτησε δέκα από τα πλοία που πήρε από τον εχθρό, πλοία με μία σειρά κουπιών έως και δέκα.» Και πάλι λέει (βιβλίο x, κεφ. 3.): «Αφήνοντας το άνοιγμα του Αμβρακικού κόλπου βρίσκουμε, πρώτα, ένα μέρος που ανήκει στους Ακαρνάνες· είναι αυτό που ονομάζεται Άκτιο [Actium], και αυτό το όνομα είναι κοινό και στον ναό του Ακτίου Απόλλωνα, καθώς και στο ακρωτήριο που σηματοδοτεί το άνοιγμα του κόλπου, και σχηματίζει ένα λιμάνι στο εσωτερικό του.» Δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη ίχνη από τα ερείπια του Ακτίου και η θέση του είναι αμφίβολη· αλλά δεν μπορώ παρά να διαφωνήσω αποφασιστικά με εκείνους που θα το τοποθετούσαν στη χαμηλή γη απέναντι από την Πρέβεζα. Γιατί, αν και ο Στράβων λέει ότι ήταν κοντά στην είσοδο, το γεγονός ότι βρισκόταν σε ένα ύψωμα, κατά τη γνώμη μου, αποκλείει εντελώς την πιθανότητα να βρίσκεται στο Ακρωτήριο της Πούντας [Point la Punta], όπου η ξηρά, για κάποια απόσταση από την ακτή, είναι τόσο χαμηλή και βαλτώδης, που είναι ακατάλληλη για κατοίκηση και συνεχίζει πολύ επίπεδη για τρία μίλια [4,83 χλμ.] προς τα νότια, πριν αρχίσει να παίρνει ύψος.

Προς τα δυτικά του Ακρωτηρίου που φέρει το τοπωνύμιο Άζιο [Azio], οι λόφοι και οι βράχοι συνεχίζουν για περίπου ένα μίλι [1,61 χλμ.] κοντά στην ακτή, πριν το σημείο όπου η χαμηλή γη διακλαδίζεται· και δεν είμαι έτοιμος να αρνηθώ ότι το Άκτιο θα μπορούσε να βρισκόταν στον βυθό του Κόλπου της Πρέβεζας, ο οποίος, ωστόσο, δεν φαίνεται να θεωρείτο πάντα μέρος του Αμβρακικού Κόλπου· ο Σκύλαξ τον αποκαλεί ρητά ως Κόλπο του Ανακτορίου [Anactorium].

Για τη θέση αυτής της τελευταίας πόλης (Ανακτόριο)³⁹ είμαστε εξίσου αβέβαιοι. Μαθαίνουμε από τον Στράβωνα ότι «στα σαράντα στάδια [7,28 χλμ.] από τον ναό (του Ακτίου) είναι το Ανακτόριο, που βρίσκεται στον κόλπο» (βιβλίο x, κεφ. 3.) Στη συνέχεια, στο κεφ. 2 του ίδιου βιβλίου λέει: «Όσον αφορά τις πόλεις των δύο χωρών, από αυτές των Ακαρνάνων, το πρώτο είναι το Ανακτόριο, το οποίο βρίσκεται σε μια χερσόνησο που δεν απέχει πολύ από το Άκτιο, και χρησιμεύει ως λιμάνι μεταφόρτωσης του εμπορίου στη Νικόπολη.» Αυτή η τελευταία παρατήρηση ενισχύει το ενδεχόμενο να βρίσκεται στο Ακρωτήριο της Πούντας, το οποίο συμφωνεί επίσης με την απόσταση των τεσσάρων μιλίων (σαράντα στάδια) μεταξύ αυτού και της εκτιμώμενης θέσης του Ακτίου. Ο Πουκεβίλ⁴⁰ [Pouqueville], ωστόσο, το

³⁹ Το Ανακτόριο ήταν αρχαία ελληνική πόλη, αποικία των Κορινθίων, χτισμένη στα βόρεια της Ακαρνανίας, στη θέση του οικισμού Νέα Καμαρίνα Βόνιτσας, και πιο συγκεκριμένα στον λόφο Καστρί, στον όρμο του Αγίου Πέτρου του Αμβρακικού Κόλπου. Βλ. ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΣ 2004, 31-43.

⁴⁰ Φρανσουά Πουκεβίλ (François Charles Hugues Laurent Pouqueville, 1770-1838), Γάλλος περιηγη-

τοποθετεί στην αντίθετη κατεύθυνση και υποθέτει ότι η Βόνιτσα καταλαμβάνει τη θέση του Ανακτορίου. Η θέση της χερσονήσου, όπως την έδωσε ο Στράβων, μπορεί να εξηγηθεί από την εσοχή του λιμανιού στα Ντέματα⁴¹ [Port Demata], υποθέτοντας ότι ο πυθμένας του Κόλπου της Πρέβεζας δεν ήταν τόσο βαθύς όσο σήμερα. Εδώ πρέπει να ήταν επίσης η χερσόνησος του Διοσκυρίου [Dioscyrum], από την οποία πέρασε ο Φίλιππος τα πλοία του από τη Λευκάδα [Leucas].

Τα ερείπια στο Ακρωτήριο της Πούντας είναι περιορισμένα και φαίνεται να είναι πολύ νεότερα.

Προς τα δυτικά της Βόνιτσας δεν υπάρχουν άλλοι οικισμοί εκτός από καμιά περιστασιακή μοναχική καλύβα, και η γη, που είναι υψωμένη, είναι τόσο καλυμμένη με πυκνή βλάστηση, ώστε είναι σχεδόν αδιάβατη.

Από την Πούντα η ακτή κατευθύνεται νότια συνεχίζοντας χαμηλά προς το λιμάνι Ντέματα, το οποίο είναι εξαιρετικό λιμάνι για μικρά σκάφη, και στις νότιες ακτές του υψώνεται ο λόφος του Τεκέ [Teki], στη βάση του οποίου ρέει το στενό κανάλι που απομονώνει την Αγία Μαύρα⁴² [Santa Maura].

Αρχαία Νικόπολη

Τρία μίλια [4,83 χλμ.] βόρεια της Πρέβεζας, σε έναν χαμηλό ισθμό που χωρίζει τη θάλασσα από τον Κόλπο, βρίσκονται τα ερείπια της ρωμαϊκής πόλης της Νικόπολης, που ιδρύθηκε από τον Αύγουστο προς τιμήν της νίκης του Ακτίου, περίπου τριάντα χρόνια προ Χριστού. Η πεδιάδα περικλείεται προς τα βόρεια από μια χαμηλή σειρά λόφων, όπου, στους πρόποδες των οποίων βρίσκεται το μεγάλο θέατρο, το πιο εμφανές σημείο των ερειπίων: διατηρείται σε μια αρκετά καλή κατάσταση, μερικές από τις ψηλότερες καμάρες στο πίσω μέρος του κτηρίου παραμένουν ορθές· το μπροστινό μέρος είναι αυτό που κυρίως έχει υποστεί ζημιές. Υπάρχουν τρεις μεγάλες θύρες εισόδου και μια μικρότερη σε κάθε πλευρά, που πιθανότατα οδηγούσαν στα κελιά των άγριων θηρίων. Το μήκος του χώρου (του θεάτρου) είναι εκατόν δεκατέσσερα πόδια [34,75 μ.], το ύψος του κτηρίου είναι ενενήντα επτά πόδια [29,57 μ.], αλλά, λόγω του ότι είναι χτισμένο σε απότομη κλίση, το πίσω μέρος του έχει μόνο τριάντα πόδια [9,14 μ.] ύψος. Υπάρχουν είκοσι

τής, ιατρός, διπλωμάτης, ιστορικός συγγραφέας, ακαδημαϊκός και σημαντικός φιλέλληνας Βλ. «Φρανσουά Πουκεβίλ», https://el.wikipedia.org/wiki/Φρανσουά_Πουκεβίλ (πρόσβαση: 10.10.2023).

⁴¹ Πρόκειται για τον όρμο του Αγίου Νικολάου Βόνιτσας Αιτωλοακαρνανίας, ο οποίος παλαιότερα ήταν γνωστός με αυτό το τοπωνύμιο (Ντέματα), όνομα το οποίο οφείλεται στη μορφολογία του όρμου, ο οποίος είναι γεμάτος από ντέματα, σκαλώματα, στην ορολογία των ψαράδων, δηλαδή βράχια που εξέχουν από τον βυθό. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 208.

⁴² Πρόκειται για το νησί της Λευκάδας, το οποίο στα χρόνια της ενετοκρατίας ήταν γνωστό με το όνομα Αγία Μαύρα, από την προστάτιδα και πολιούχο αγία του νησιού.

επτά σειρές καθισμάτων σε τρία τμήματα, τα οποία έχουν το καθένα ξεχωριστές εισόδους από δύο θύρες, όχι κοντά, η μία πάνω από την άλλη. Το κτήριο έχει ημικυκλική μορφή· η κατεύθυνση του μπροστινού μέρους είναι σχεδόν βορειοδυτική και, με εξαίρεση τις γωνίες που είναι από πέτρα, είναι όλο κατασκευασμένο από κόκκινο τούβλο, μεγαλύτερο από εκείνο που χρησιμοποιείται γενικά. Ο χώρος και οι θέσεις είχαν σκεπαστεί με θάμνους, αγριόχορτα και ψηλό γρασίδι. Ο σοβάς στις καμάρες είναι τόσο εξαιρετικά σκληρός, ώστε ένας σουγιάς μόλις που θα του άφηνε σημάδι. Δεν μπόρεσα να ανακαλύψω καμία επιγραφή, είτε σε αυτό ή σε κάποιο άλλο από αυτά τα ερείπια, που δεν φημίζονταν ποτέ άλλωστε για την αρχιτεκτονική τους διακόσμηση.

Περίπου ένα τέταρτο του μιλίου [0,4 χλμ.] προς τα δυτικά, τόσο καλυμμένο από πράσινο ώστε σχεδόν να μην τραβάει την προσοχή, παρατήρησα ένα τέλεια ελλειπτικό κτήριο μήκους περίπου πεντακοσίων ποδιών [152,4 μ.] και πλάτους εκατόν πενήντα [45,72 μ.]. Δεν φαίνεται να έχει ύψος πάνω από δεκαπέντε πόδια [4,57 μ.], αν και φυσικά είναι δύσκολο να κρίνουμε ποιο ήταν το αρχικό επίπεδο του εδάφους. Υπήρχαν σειρές καθισμάτων όπως σε ένα θέατρο, αλλά ολόκληρο το εσωτερικό ήταν τόσο πολύ κρυμμένο σε πυκνή βλάστηση, ώστε καθίσταται αδύνατη και η ελάχιστη περιγραφή του. Βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση με την μπροστινή πλευρά του αμφιθεάτρου και έχει μια είσοδο με τρεις πόρτες, στο δυτικό του άκρο. Φαίνεται ότι είναι ένα γυμναστήριο [gymnasium] και είναι πιθανότατα εκεί όπου γιορτάστηκαν οι εορτές-αγώνες των Ακτίων⁴³ [Actian].

Αυτά τα δύο κτήρια απέχουν από το κύριο σώμα των ερειπίων, τα οποία βρίσκονται περίπου μισό μίλι [0,8 χλμ.] προς νότια και αποτελούνται κυρίως από ένα ακανόνιστο πενταγωνικό περιτείχισμα, του οποίου τα τείχη είναι από πέτρα, με τετράγωνους πύργους, ανά διαστήματα, όχι πάνω από είκοσι πέντε πόδια [7,62 μ.] σε ύψος.

Η έκταση του περιτειχίσματος, που φαίνεται να ήταν η ακρόπολη, είναι περίπου ένα τέταρτο του μιλίου [0,4 χλμ.] και η ανατολική γωνία του τείχους φτάνει μέχρι τις όχθες της Λίμνης Μάζωμα [Mazoma].

Τριακόσιες γιάρδες [274,32 μ.] προς τα δυτικά είναι τα ερείπια ενός πολύ όμορφου αλλά λίγο ερειπωμένου θεάτρου· είναι μικρό, με τη διάμετρό του να μην υπερβαίνει τα εξήντα πόδια [18,29 μ.] και είναι κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από πέτρα· ένα κεκλιμένο επίπεδο στο πίσω μέρος του κτηρίου οδηγεί στις άνω θέσεις κάτω από μια καμάρα. Το κάτω μέρος του τείχους είναι κατασκευασμένο από ασίδες, αφήνοντας έναν διάδρομο από κάτω, και μέσα σε αυτό υπάρχει και πάλι ένα

⁴³ Τα Ακτια ήταν αγώνες προς τιμήν του Ακτίου Απόλλωνα, απ' όπου πήραν και το όνομά τους. Τελούνταν αρχικά ανά διετία, ενώ μετά το 31 π.Χ., επί Αυγούστου, ανά τετραετία. Περιλάμβαναν γυμνικούς και ιππικούς αγώνες, ενώ στη ρωμαϊκή εποχή πλαισιώθηκαν από μουσικούς, ποιητικούς και αθλητικούς αγώνες, όπως αρματοδρομίες και λεμβοδρομίες. Βλ. *ΕΠΙΤΟΜΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΩΝ ΛΕΞΙΚΩΝ*, 137. Σχετικά με τη χρονολόγηση της έναρξης των Ακτίων της Νικόπολης και το αγωνιστικό πρόγραμμα αυτών βλ. ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ – ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ 2002, 57-76.

άλλο τοξωτό πέρασμα, έτσι ώστε οι θέσεις του θεάτρου να βρίσκονται σε φθίνουσες καμάρες.

Μεταξύ αυτού και της ακτής βρίσκεται ένας ναός. Πρόκειται για ένα τετράγωνο κτήριο κτισμένο με πλίνθους, με διαστάσεις πενήντα επί τριάντα (πόδια) [15,24×9,14 μ.]. Μια ιδιαιτερότητα στην κατασκευή του είναι οι διπλοί τοίχοι, με ένα πέρασμα τριών ποδιών [0,9 μ.] μεταξύ τους γύρω από το κτήριο. Υπήρχαν κόγχες στους τοίχους για αγάλματα, αλλά δεν είδα κίονες. Στη δυτική είσοδο υπάρχουν δύο στρογγυλοί πύργοι που μοιάζουν με πύργους τύπου Μαρτέλο⁴⁴ [Martello] αλλά όχι τόσο ψηλοί. Το υδραγωγείο καταλήγει εδώ· ακολουθώντας μια βόρεια κατεύθυνση κατά μήκος της ακτής, μπορεί να εντοπιστεί πέρα από την πρώτη σειρά λόφων, σε τέλεια κατάσταση, σε μια κοιλάδα στον δρόμο προς την Καμαρίνα, περίπου δώδεκα μίλια [19,21 χλμ.] μακριά. Στη Νικόπολη [το υδραγωγείο] βρίσκεται σε τόσο ερειπίωδη κατάσταση, που μόνο σε ένα μέρος υπάρχουν δύο καμάρες που φαίνονται μαζί.

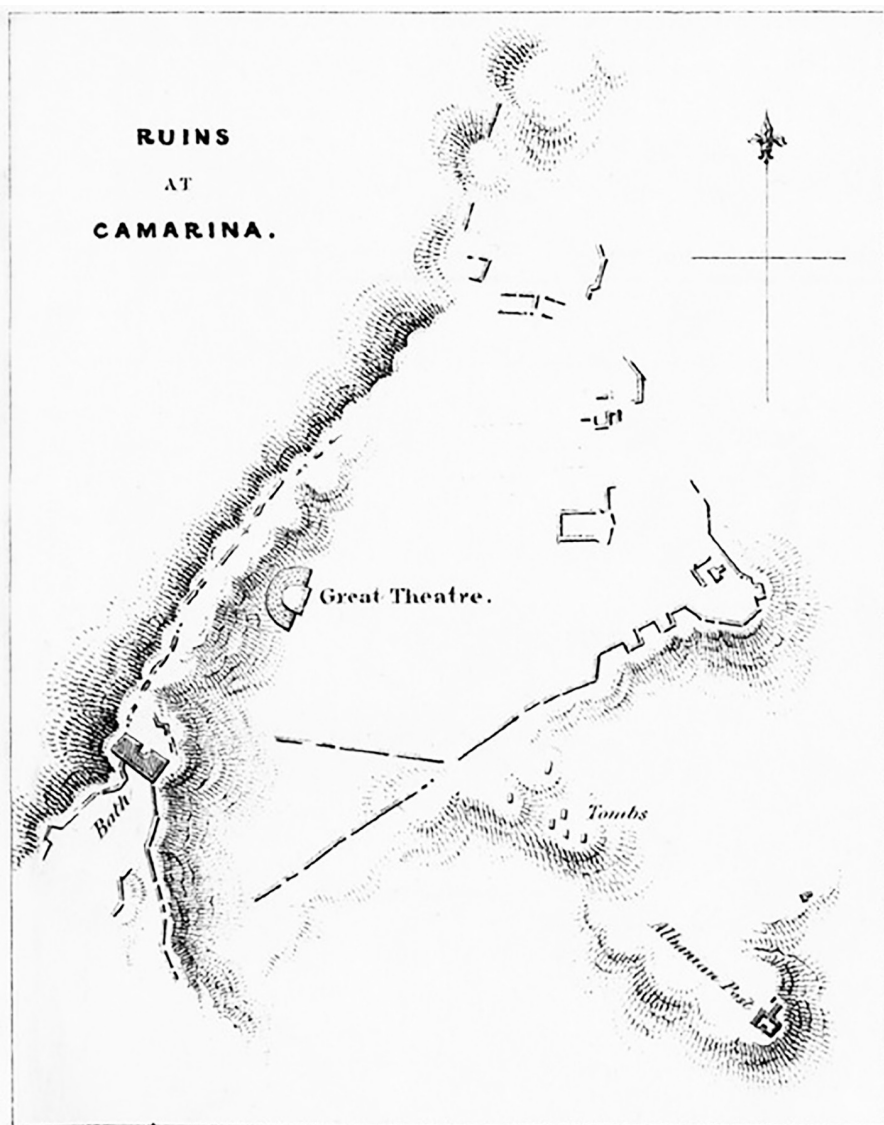
Ούτε ένα χωριό δεν υπάρχει πλέον στον χώρο μιας πόλης που ο Αύγουστος ήλπιζε ότι θα αποτελούσε το μόνιμο μνημείο των κατορθωμάτων του και για την ανάπτυξη του οποίου κατέστρεψε τόσες πολλές γειτονικές πόλεις. Έχοντας πέσει σε παρακμή, αποκαταστάθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό. Ωστόσο, οι παράγοντες για την εγκατάσταση σε ένα μέρος είναι τόσο διαφορετικοί στη σύγχρονη εποχή από ό,τι ήταν παλαιότερα, οπότε σήμερα βρίσκουμε λίγες από τις τοποθεσίες των αρχαίων πόλεων να καταλαμβάνονται από σύγχρονες. Η Νικόπολη δίνει τώρα καταφύγιο μόνο σε μερικούς βοσκούς, των οποίων τα κοπάδια βόσκουν ανάμεσα στα ερείπιά της.

Αρχαία Κασσώπη

Βόρεια της Νικόπολης η γη ανηφορίζει σε μια απότομη κορυφογραμμή, ύψους περίπου χιλίων πεντακοσίων ποδιών [457,2 μ.], η οποία στεφανώνεται από ένα τείχος Κυκλώπειας τοιχοποιίας, που εκτείνεται κατά μήκος της για τρία έως τέσσερα μίλια [4,83-6,44 χλμ.] και μοιάζει περισσότερο σαν τα όρια μιας περιοχής παρά μιας πόλης. Στο δυτικό άκρο, το οποίο κατεβαίνει απότομα προς την ακτή, υπάρχει ένας προμαχώνας μήκους εκατόν πενήντα ποδιών [45,72 μ.] και πλάτους ογδόντα ποδιών [24,38 μ.], που κατεβαίνει απότομα από ένα τραχύ μονοπάτι προς την

⁴⁴ Πρόκειται για τύπο μικρών αμυντικών οχυρών, συνήθως παράκτιων, με κυλινδρική μορφή. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα σε όλη τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Το όνομα των οχυρών αυτού του τύπου προήρθε από το ακρωτήριο Mortella στην Κορσική, όπου βρίσκονταν ένα τέτοιο κυλινδρικό οχυρό, κατασκευασμένο τον 16ο αιώνα, το οποίο κατέλαβαν οι Βρετανοί το 1794, μετά από σκληρές μάχες. Βλ. «Martello tower», https://en.wikipedia.org/wiki/Martello_tower (πρόσβαση: 10.10.2023).

ακτή. Από αυτό το σημείο προσφέρεται μια υπέροχη θέα του Ιονίου Πελάγους, με τα νησιά της Κέρκυρας, Αντίπαξους, Παξούς και Αγία Μαύρα, και την ορεινή και γραφική χώρα του Σουλίου στα βόρεια· ενώ ακριβώς από κάτω, στον ήρεμο ύπνο της φυσικής φθοράς, βρίσκονται τα τέλεια ερείπια μιας αρχαίας πόλης, περίπου διακόσια πόδια [60,97 μ.] κάτω από το υψηλότερο σημείο της κορυφογραμμής.



ΕΙΚΟΝΑ 15: Σχέδιο με τα ερείπια της Αρχαίας Κασσώπης. (Wolfe 1833, αντίκρυ σ. 94)

Κοντά στο κέντρο της πόλης, σε μια μικρή χαράδρα, βρίσκεται το θέατρο· η ακτίνα του είναι περίπου ογδόντα πόδια [24,38 μ.] και διαγράφει μόνο το ένα τρίτο ενός κύκλου.⁴⁵ Υπήρχαν σαράντα οκτώ σειρές θέσεων και καθώς το έδαφος δεν είναι ευνοϊκό για την ανάπτυξη φυτών, είναι πιο καθαρό από αγριόχορτα, σε σχέση με τα ερείπια που βρίσκονται γενικά στον χώρο.⁴⁶

Στην περιοχή βρισκόταν ένα τμήμα βράχου, βάρους περίπου σαράντα τόνων, το οποίο ο χρόνος ή κάποιος σεισμός είχε αποκολλήσει από τον γκρεμό πιο πάνω και το οποίο, κατά την κάθοδό του, κατέστρεψε τον [εξωτερικό] τοίχο και τις θέσεις· σε ένα άλλο σημείο, ο εξωτερικός τοίχος κρατούσε ένα παρόμοιο κομμάτι, αν και μικρότερων διαστάσεων.

Οι θύρες εισόδου, τα σκαλοπάτια, οι τοίχοι, γενικά ολόκληρο το κτίσμα διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση: αλλά σε ακόμα καλύτερη κατάσταση βρήκαμε ένα λουτρό⁴⁷ περίπου διακόσιες γιάρδες



ΕΙΚΟΝΑ 16: Ο διάδρομος (δρόμος) του τάφου-Ηρώου και στο βάθος ο ταφικός θάλαμος, με το φως να μπαίνει στον χώρο από την τρύπα που περιγράφει ο Wolfe. (Φωτογραφία: ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ 2015, 63)

⁴⁵ Οι διαστάσεις έως το σημείο αυτό, στην περιγραφή αυτή του Wolfe, παραπέμπουν στο Μικρό Θέατρο (Ωδείο ή Βουλευτήριο) της Αρχαίας Κασσώπης, το κοίλο του οποίου παρουσιάζει μέγιστη διάμετρο 46 μ.! Στη συνέχεια, τα στοιχεία της περιγραφής αφορούν σαφώς το Μεγάλο Θέατρο. Βλ. ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ 2015, 52.

⁴⁶ Ο συμπατριώτης του Wolfe, λοχαγός William Leake, στην επίσκεψή του στο αρχαίο θέατρο το 1805, κατέγραψε την εσωτερική διάμετρο του κοίλου στα 50 πόδια [~15 μ.], ενώ είχε μετρήσει 37 σειρές εδωλίων, χωρισμένες σε δύο ζώνες, με 24 και 13 σειρές, αντίστοιχα. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 71. Την ίδια καταμέτρηση στις σειρές των εδωλίων είχε κάνει και ο, επίσης Άγγλος, θεολόγος Thomas Smart Hughes, κατά την επίσκεψή του στον ίδιο χώρο, το 1814. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 131. Το κοίλο του αρχαίου θεάτρου της Κασσώπης έχει διάμετρο βάσης 16 μ. και διάμετρο κορυφής 78 μ., περίπου. Διαθέτει συνολικά 35 σειρές εδωλίων, χωρισμένες σε δύο τμήματα, με 23 και 12 σειρές, αντίστοιχα. Βλ. ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ 2015, 60.

⁴⁷ Πρόκειται για το ταφικό μνημείο που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά της πόλης, χτισμένο σε πρότυπο

[182,88 μ.] νοτιοδυτικά του θεάτρου. Η είσοδος είχε αποκαλυφθεί και μπήκαμε σε ένα θολωτό πέραςμα, μήκους είκοσι ποδιών [6,1 μ.] και πλάτους πέντε ποδιών [1,52 μ.], το οποίο οδηγεί στο ίδιο το λουτρό, έναν τετράγωνο χώρο με πλευρά περίπου εννέα πόδια [2,74 μ.] και ύψος δώδεκα πόδια [3,66 μ.], με θολωτή οροφή.

Μια μικρή τετράγωνη τρύπα είχε παραμείνει, αρχικά, για την είσοδο φωτός και αέρα, αλλά καθώς αυτή έκλεισε από την εξωτερική αύξηση του εδάφους, ένας από τους ανώτερους λίθους στην οροφή είχε αφαιρεθεί για τον προαναφερθέντα σκοπό. Το κονίαμα ήταν σκληρό σαν πέτρα, φρέσκο και αχρωμάτιστο· το μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο ήταν ένα είδος τετράγωνης επένδυσης με κομψό γείσο πάνω και κάτω· το σύνολο ήταν ελαφρύ και κομψό.

Οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του, ήταν μεγάλων διαστάσεων και η αμίδα της πόρτας στο λουτρό ήταν μονοκόμματα. Τόσο ο διάδρομος όσο και το λουτρό ήταν εν μέρει γεμάτα με μικρά χαλίκια, αλλά με εργασία μιας ώρας όλος ο χώρος θα επανέρχονταν σχεδόν στην αρχική του κατάσταση.

Αυτό το λουτρό βρισκόταν κοντά σε μια από τις πύλες της πόλης, η οποία ήταν τόσο μικρή και στενή, ώστε μετά βίας θα επέτρεπε να περάσει ένας ιππίας. Ήταν εξαιρετικό γιατί σχηματίζονταν από μόνο δύο λίθους τοποθετημένους κάθετα και ενωμένους στο κέντρο, καθένας από τους οποίους σχηματίζει μισό τόξο, κάπως έτσι:



ΕΙΚΟΝΑ 17: Σκαρίφημα πύλης στην Αρχαία Κασσώπη. (Wolfe 1833, 91)

Τα τείχη έχουν πάχος περίπου 12 πόδια [3,66 μ.], σε καλή κατάσταση, και μπορεί να εντοπιστεί η κατεύθυνση πολλών κτηρίων· ένα από αυτά φανταζόμασταν ότι είναι ναός, όπου πολλά κομμάτια από κολόνες κοινού ασβεστόλιθου προεξείχαν από το έδαφος. Αυτά τα ερείπια ονομάζονται από τους ντόπιους Πούλη (Pu-ul),⁴⁸ αλλά δεν θα τολμήσω να τους αποδώσω κάποιο αρχαίο όνομα χωρίς να έχω καταφέρει να ανακαλύψω κάποια περιγραφή που θα ταιριάζει με την εκπληκτική θέση τους. Οι κάτοικοι γνωρίζουν μόνο για μια επίσκεψη στα ερείπια, περίπου πριν από

τάφου μακεδονικού τύπου.

⁴⁸ Στο βιβλίο του Γ. Σακκά, στο Παράρτημα με τα τοπωνύμια, αναφέρεται το εξής: «Πούλη, η, στην Πούλη Β. Ονομάζεται το οροπέδιον όπου ήτο κτισμένη η αρχαία πόλις Κασσώπη (Πούλη-Πόλις).» Βλ. ΣΑΚΚΑΣ 1973, 235.

δέκα χρόνια, από δύο Άγγλους,⁴⁹ οι οποίοι ανέσκαψαν ορισμένους τάφους ανάμεσα σε αυτά, και στο χωριό Καμαρίνα, το οποίο βρίσκεται περίπου ένα μίλι [1,61 χλμ.] από τα ερείπια, πιο κάτω, στο βουνό, όπου οποιοσδήποτε περιηγητής μπορεί να βιώσει την εμπειρία της φιλοξενίας του Αλβανού αρχηγού⁵⁰ περιτριγυρισμένου από τους φεουδαλικούς ακολούθους του. Αυτό το χωριό απέχει μόνο μία μέρα από την Πρέβεζα και τα ερείπια, τα οποία δεν είναι γενικά γνωστά ότι υπάρχουν, αξίζουν την προσοχή των περιηγητών που έχουν λίγο ελεύθερο χρόνο. Η περιοχή γύρω από το χωριό είναι καλά καλλιεργημένη, αλλά η καρποφορία ήταν τουλάχιστον ένα δεκαπενθήμερο πίσω, για την εποχή. Το όνομα του βουνού είναι Ζάλογο [Zalunga] και η περιοχή που εκτείνεται προς τη Νικόπολη ονομάζεται Λάμαρη [Lamari]. Βρήκαμε μια αισθητή διαφορά θερμοκρασίας, με το θερμόμετρο να βρίσκεται 8 με 10 βαθμούς χαμηλότερα από ό,τι στον κάμπο.

Στην Καμαρίνα είδαμε ένα κομμάτι διακοσμημένου μαρμάρου, στο οποίο θα μπορούσε να φανεί αμυδρά ένα μέρος ενός ρωμαϊκού επιγράμματος. Είχε έρθει (το μάρμαρο) από την Καστροσυκιά, ένα χωριό κοντά στη θάλασσα, όπου μας είπαν ότι μπορεί να δούμε και άλλα ερείπια αρχαιοτήτων. Αυτό το μέρος, ή κοντά σε αυτό, βρισκόταν πιθανότατα το Λιμάνι Κόμαρος [Portus Comarus], που περιγράφεται από τον Στράβωνα,⁵¹ γιατί στο σημείο Παπαλάκα [Paralaka] εμφανίζεται ένας αρχαίος μόλος. Το άλλο λιμάνι που ανέφερε ο Στράβων ως πιο ευρύχωρο και βρισκόταν δώδεκα στάδια [2,19 χλμ.] από τη Νικόπολη, είναι αναμφίβολα το σημερινό χωριό Μύτικας [Mitika], και το όνομα Γκόμαρος Κόλπος [Gomarus Bay],⁵² που δίνεται στην εσοχή μεταξύ του Μύτικα και της Καστροσυκιάς [Kastro Sikia], φαίνεται να είναι παραφθορά του αρχαίου ονόματος Κόμαρος [Comarus].

⁴⁹ Πρόκειται πιθανότατα για τον Άγγλο θεολόγο Τόμας Χιούζ (Thomas Smart Hughes) και κάποιον συνοδοιπόρο του (Μάιος 1814). Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005.

⁵⁰ Ο Άγγλος θεολόγος Τόμας Χιούζ στην επίσκεψη του στην Καμαρίνα, 16 χρόνια πριν τον Wolfe, είχε γράψει τα εξής: «[...] Από δω (Λούρος) στρίψαμε βόρεια-βορειοδυτικά και σε τρεις ώρες φτάσαμε στο όμορφο χωριό της Καμαρίνας, όπου μας υποδέχτηκαν στο σπίτι του προύχοντα καπετάν Γιαννάκη. Αυτός ήταν αναμφισβήτητα ο πιο ευγενικός Αλβανός που είχαμε συναντήσει ποτέ. Είχε μια επιβλητική αξιοπρέπεια, συνδυασμένη με υπερβολική αβρότητα τόσο στην εμφάνισή του όσο και στους τρόπους του κάτι που σπάνια συναντάς στους ανθρώπους. Ήταν ένας από τους παλαιότερους και πιο σεβαστούς φίλους του βεζύρη και ήταν γνωστός για την ανδρεία και τους καλούς του τρόπους.» Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 131. Ο αρχηγός, ο οποίος φιλοξένησε τον Wolfe στην Καμαρίνα, το καλοκαίρι (μεταξύ Ιουνίου και Ιουλίου) του 1830, ήταν πιθανότατα ο καπετάν Δημήτρης, γιος του καπετάν Γιαννάκη Γιώργη, ο οποίος είχε αναλάβει το καπετανάτο της Καμαρίνας μετά τον θάνατο του πατέρα του. Ο καπετάν Δημήτρης δολοφονήθηκε λίγες μέρες μετά την επίσκεψη του Wolfe στην Καμαρίνα, στις 30.7.1830. Βλ. ΣΑΚΚΑΣ 1973, 38.

⁵¹ Βλ. Στράβων, VIII, 7.5: «Μετά δὲ Γλυκὸν λιμένα ἐφεξῆς εἰσι δύο ἄλλοι λιμένες, ὁ μὲν ἐγγυτέρω καὶ ἐλάττων Κόμαρος, ἰσθμὸν ποιῶν ἐξήκοντα σταδίων πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος κτίσμα, τὴν Νικόπολιν· ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου, διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίου.»

⁵² Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 214 υποσ. 103.

Ιμάμ Τσαούς

Επτά μίλια [11,27 χλμ.] προς τα δυτικά της Άρτας, στον δρόμο προς την Πρέβεζα, βρίσκεται το χωριουδάκι του Ιμάμ Τσαούς⁵³ [Imaum Chiaus] και περίπου μισό μίλι [0,8 χλμ.] προς τα βορειοδυτικά από αυτό, διασχίζοντας τον (ποταμό) Ιππόλυτο [Hippolytos], είναι τα ερείπια της Χαράδρου [Charadrum], γνωστά τώρα με το όνομα Ρωγοί [Rogous]. Βρίσκονται εμφανώς ορατά, σε έναν λόφο ύψους περίπου εκατόν ογδόντα ποδιών [54,86 μ.]· ένα τείχος, σε πολλά σημεία ύψους δώδεκα [3,66 μ.] έως δεκατέσσερα πόδια [4,27 μ.], περιβάλλει τη βάση του λόφου, ο οποίος είναι τόσο κατάφυτος με πυκνή βλάστηση, που θα ήταν αδύνατο να τον ανέβει κανείς, αν δεν υπήρχε το μονοπάτι που με ζήλο έφτιαξαν ευλαβείς πιστοί, καθώς ανεβαίνουν με σεβασμό προς το νέο ορθόδοξο παρεκκλήσι που καθαγιαίνει την κορυφή του. Περίπου σε μια απόσταση περισσότερο από τα μισά της διαδρομής μπορεί να εντοπιστεί ένα άλλο τείχος και η κορυφή περιβάλλεται και πάλι από ετερογενή τείχη της ελληνικής, ρωμαϊκής και φράγκικης εποχής. Τα θεμέλια είναι ακατέργαστης Κυκλώπειας τοιχοποιίας. Το παρεκκλήσι που προαναφέρθηκε, είναι διακοσμημένο με θραύσματα αρχαίας αρχιτεκτονικής· κιονόκρανα μετατράπηκαν σε βάσεις και το αντίστροφο· και τμήματα του θριγκού⁵⁴ σχηματίζουν τα σκαλοπάτια προς την είσοδο. Από πού προήλθαν όλα αυτά δεν μπορώ να πω, καθώς η Χάραδρος ήταν μόνο μια στρατιωτική θέση και δεν μπορούμε να πιστώσουμε στους Έλληνες της σύγχρονης εποχής τη μεταφορά αυτών των ερειπίων από την Άρτα, την πλησιέστερη πόλη, ακόμη και για θρησκευτικούς σκοπούς· πιθανότατα στο ίδιο μέρος να υπήρχε παλαιότερα ναός. Ο Πολύβιος [Polybius] αναφέρει τον Φίλιππο [Philip] να περνάει από αυτό το μέρος, μετά την πολιορκία του Αμβράκου. Η περιοχή γύρω από τους Ρωγούς είναι πλούσια και όμορφη, γεμάτη με ελαιόδεντρα· η γη υψώνεται απότομα προς βορρά, προς το Μαυροβούνι [Mavro Vouno]. Υπήρχε ένα γεφύρι πάνω από το ποτάμι, αλλά κατά τη διάρκεια της επίσκεψής μου αυτό είχε καταστραφεί από το νερό και ήμασταν υποχρεωμένοι να μετακινηθούμε με κανό ή μονόξυλα,⁵⁵ όπως ονομάζονται εδώ.

Τη φήμη που είχε παλαιότερα αυτός ο Κόλπος για την ποσότητα και την ποιότητα των ψαριών του, την αξίζει ακόμα – ο κόκκινος και γκριζός κέφαλος είναι τα πιο άφθονα. Υπάρχουν επίσης πολλές γλώσσες και χέλια, και οι γαρίδες είναι οι μεγαλύτερες που έχω δει ποτέ. Την αλιεία της σαρδέλας [sardinia] την έχω ήδη αναφέρει. Οι

⁵³ Σημερινό όνομα του χωριού Άγιος Σπυρίδωνας της περιφέρειας Άρτας. «Χωρίον Ιμάμ Τσαούς, περιλαμβάνον οικίας 60 σχεδόν, έποπτευομένας ύφ' ενός ιερέως, ιερουργούντος έν τή αυτώθι έκκλησία του Άγιου Σπυρίδωνος [...]». Βλ. [ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ] 1884, 45-46· ΒΡΑΚΑΣ 2013, 117.

⁵⁴ Το εξωτερικά εμφανές μέρος των αρχαίων (ή κλασικών) κτηρίων, που βρίσκεται πάνω από τους κίονες και κάτω από τη σκεπή. Βλ. «Θριγκός», <https://el.wiktionary.org/wiki/θριγκός> (πρόσβαση: 10.10.2023).

⁵⁵ Μονόξυλα ή πριάρια: είδος βάρκας, κατασκευασμένης χωρίς καρίνα, με πυθμένα επίπεδο, για χρήση σε λιμνοθάλασσες και αβαθή νερά. Βλ. ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ 2001.

Έλληνες, χωρίς κάποιο άλλο δικαίωμα παρά μόνο με τη ναυτική τους δύναμη, έχουν την κυριαρχία και το μονοπώλιο όλων των αλιευμάτων και η σημαία τους εμφανίζεται συχνά στις βόρειες ακτές του Κόλπου.

Η αλιεία γίνεται με καλάμια τοποθετημένα στη λάσπη, πολύ κοντά το ένα με το άλλο, σε μια έκταση πάνω από διακόσιες οργιές [182,88 μ.] από την ακτή· σχηματίζουν ένα λαβύρινθο που καταλήγει σε ένα θάλαμο-θανάτου, από όπου τα ψάρια πιάνονται εύκολα με μια απόχη.⁵⁶ Από τις εκβολές των ποταμών της Άρτας και του Λούρου, καθώς και εκεί υπάρχει επικοινωνία με τις λίμνες, η αλιεία είναι πιο εκτεταμένη. Ωστόσο, περιορίζεται αποκλειστικά στις βόρειες ακτές.

Ο Κόλπος θεωρείται γενικά ανθυγιεινός, ειδικά κατά τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο, οπότε οι ντόπιοι είναι προσεκτικοί, ώστε να μην εκτεθούν ακάλυπτοι το πρωί στον ανατολικό αέρα που έρχεται από την ξηρά, ο οποίος, βγαίνοντας από τις βαλτώδεις ακτές, είναι πολύ ψυχρός και φέρνει μαζί του ελώδη μιάσματα που δημιουργούν διαλείποντες πυρετούς⁵⁷ επικίνδυνου χαρακτήρα.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής μου (Ιούνιος και Ιούλιος), οι χερσαίες και θαλάσσιες αύρες ήταν πάντα τακτικές, με τις τελευταίες να αποπνέουν φρεσκάδα –ξεκινούσαν μεταξύ 10 και 11 το πρωί και σταματούσαν κατά κανόνα με τη δύση του ηλίου. Το εύρος της θερμοκρασίας ήταν από 76° F [24,4° C] έως 89° F [31,7° C], κατά τη διάρκεια της ημέρας, και από 70° F [21,1° C] έως 80° F [26,7° C] τη νύχτα, ενώ η μέση θερμοκρασία το μεσημέρι ήταν 78° F [25,6° C].

Ο λόφοι γενικά στην πλευρά της Ακαρνανίας είναι στρογγυλεμένες κορυφές και άγονες, κατεβαίνοντας βαθμιαία και κυματιστά προς τις ακτές, οι οποίες είναι γενικά βραχώδεις και απότομες, αλλά προς τα βόρεια τα βουνά είναι ψηλότερα με αιχμηρές κορυφές, και οι πλαγιές προς τις πεδιάδες πιο απόκρημνες, παρουσιάζοντας σε πολλά μέρη, ιδιαίτερα στο Ζάλογγο και το Μαυροβούνι, εντυπωσιακούς γκρεμούς· το ανατολικό τμήμα του Κόλπου είναι το πιο βαθύ· το μεγαλύτερο βάθος που βρήκαμε ήταν τριάντα έξι οργιές [65,84 μ.] και ο πυθμένας έχει σκληρή, μαύρη λάσπη, εκτός από τις χαμηλές, αμμώδεις ακτές.

Υπάρχουν άλλα δύο νησιά που δεν έχουν αναφερθεί ακόμα: το ένα ονομάζεται Γαϊδουρονήσι [Gaidura nissi], απέναντι από το ακρωτήριο της Λασκάρας [Cape La Scara],

⁵⁶ Πρόκειται για τα αποκαλούμενα ιβάρια (βιβάρια, διβάρια ή γιβάρια), ένα πρωτόγονο σύστημα φυσικών ιχθυοτροφείων, στα οποία ειδικές κατασκευές με καλάμια επιτρέπουν την ελεύθερη είσοδο αλιευμάτων από τη θάλασσα, αλλά εμποδίζουν τη διαφυγή τους με αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό τους. Βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2011, 117.

⁵⁷ Ο διαλείπων πυρετός είναι το κύριο σύμπτωμα της ελονοσίας, λοιμώδους ασθένειας. Το όνομά της προέρχεται από τις λέξεις έλος + νόσος, καθώς είχε παρατηρηθεί ότι η νόσος ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη γύρω από ελώδεις περιοχές. Διεθνώς αποκαλείται μαλάρια [malaria (από τις ιταλικές λέξεις: mal + aria = κακός αέρας)], από την πεποίθηση που επικρατούσε κάποτε ότι η ασθένεια προκαλούνταν από τον «κακό» (δύσοσμο) αέρα κοντά στα έλη. Βλ. «Ελονοσία», <https://el.wikipedia.org/wiki/Ελονοσία> (πρόσβαση: 10.10.2023).

το οποίο είναι χαμηλό, βραχύδες και άγονο, παρουσιάζοντας στην επιφάνειά του όγκους ασβεστόλιθου που είναι επικαλυμμένοι με γύψο⁵⁸ το άλλο, το Κεφαλονήσι [Kiefalo nissi], είναι ίδιας φύσης με το Κορακονήσι [Korako nissi], με ύψος περίπου δεκαπέντε έως δεκαοκτώ πόδια [4,57-5,49 μ.], από μαλακό ψαμμίτη και καλυμμένο με χλόη.⁵⁹

Επιδιώξα σκόπιμα να μην εμβαθύνω στο φρόνημα των ανθρώπων, καθώς υπάρχουν ήδη τόσες πολλές ικανές περιγραφές, ήδη δημοσιοποιημένες· αρκεί να πω ότι η πλειονότητα των κατοίκων είναι Έλληνες, πολλοί Αλβανοί και λίγοι Οθωμανοί [Osmanlees], οι οποίοι ως επί το πλείστον είναι κυβερνητικοί αξιωματούχοι.

Ο τρόπος της μετακίνησης και της μεταφοράς εμπορευμάτων είναι με άλογα· ο ρυθμός τους κατά μέσο όρο είναι τρία μίλια [4,83 χλμ.] την ώρα και με αυτόν υπολογίζουν την απόσταση, με τη γενική παραδοχή ότι οι οκτώ ώρες θεωρούνται ταξίδι μιας ημέρας. Η χώρα είναι γεμάτη φίδια, πολλά από τα οποία είναι δηλητηριώδη. Τα θηράματα, ειδικά οι λαγοί και οι πέρδικες, είναι άφθονα. Η ελιά μεταξύ των δέντρων και η μυρτιά μεταξύ των θάμνων είναι τα πιο κοινά δέντρα. Δεν υπάρχει κανονικότητα στις παλίρροιες, με την πλημμυρίδα, την άμπωτη και την ταχύτητα να εξαρτώνται πλήρως από τη δύναμη του ανέμου.



Πηγές – Βιβλιογραφία – Δικτυογραφία

- BENIANAKΗΣ Αστυρινός, 2002, Η οριοθέτηση των ελληνοτουρκικών συνόρων και η Ηπειροθεσσαλία (1832-1836), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 36, διαθέσιμο στο <http://www.abc10.gr/images/Odocuments/Venianakis20200507.pdf> (πρόσβαση 10.10.2023)
- ΒΡΑΚΑΣ Φώτης (επιμέλεια συλλογής στοιχείων), 2013, *Ανθολογία ιστορικών στοιχείων γύρω από τον Άγιο Σπυρίδωνα Άρτας και περιοχής αυτού*, ψηφιακή έκδοση, διαθέσιμη στο <https://www.openbook.gr/anthologia-istorikon-stoicheion-gyro-apoton-agio-spyridona-artas/> (πρόσβαση 10.10.2023)
- ΒΡΑΚΑΣ Φώτης, 2019, *Ο David Urquhart στην Άρτα το 1830*, ψηφιακή έκδοση, Μόναχο, Γερμανία, διαθέσιμο στο <https://www.academia.edu/40532188> (πρόσβαση 10.10.2023)
- Biography of James Wolfe R.N., The Victorian Royal Navy*, <https://www.pdavis.nl/Show-Biog.php?id=679> (πρόσβαση 10.10.2023)
- British bomb vessel "Meteor" (1823)*, Three Decks Forum, https://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=5395 (πρόσβαση 10.10.2023)

⁵⁸ Πρόκειται προφανώς για τα περιττώματα των πτηνών που ζουν στον Αμβρακικό Κόλπο.

⁵⁹ Δύο χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1832, στο Λονδίνο οι Μεγάλες Δυνάμεις θα επικυρώσουν τα πρώτα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, στην οροθετική γραμμή Αμβρακικού – Παγασητικού. Από τα νησιά και τις βραχονησίδες του Αμβρακικού Κόλπου, το Γαϊδουρονήσι και το Κορακονήσι δόθηκαν στην Τουρκία, καθώς ήταν πλησιέστερα στις βόρειες ακτές του Κόλπου. Βλ. BENIANAKΗΣ 2002, 31.

British gun-brig "Mastiff" (1813), Three Decks Forum https://threedecks.org/index.php?display_type=show_ship&id=5315

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ελένη, 2002, Δάση Βελανιδιάς (17ος 19ος αιώνας): Παράγοντας οικονομίας – πρόκληση ανταγωνισμού, *Πρακτικά Ημερίδας ΤΕΙ Μεσολογγίου, Δάση βελανιδιάς: Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Μεσολόγγι, [60-80], διαθέσιμο στο http://www.agroforestry.gr/pages/wp-content/uploads/BALA_NIDIA.pdf (πρόσβαση 10.10.2023)

DAWSON L. S. (Llewellyn Styles), 1883, *Memoirs of hydrography: including brief biographies of the principal officers who have served in H.M. Naval Surveying Service between the years 1750 and 1885*, Eastbourne, διαθέσιμο στο <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupid?key=olbr66148> (πρόσβαση 10.10.2023)

ΔΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γεώργιος, 2010, Ζητούνι: η τεθλασμένη διαδρομή ενός τοπωνύμιου, ανακοίνωση στο Ε΄ Ονοματολογικό Συνέδριο, «Ονοματολογικά Φθιώτιδας», Λαμία 3-5 Οκτ. 2008, διαθέσιμο στο https://www.kaliterilamia.gr/2021/09/blog-post_869.html (πρόσβαση 10.10.2023)

ΕΠΙΤΟΜΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΡΩΪΑΣ, 1932, τ. 1, Αθήνα.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ, 2015, *Ο αρχαιολογικός χώρος της Κασσώπης*, Πρέβεζα
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΡΤΑΣ, 2019, *Η Παρηγορήτισσα / The Paregotitissa*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας, διαθέσιμο στο https://issuu.com/efaartas/docs/parigotitissa_arta_fylladio_32sel (πρόσβαση: 10.10.2023)

James Wolfe RN, Wigs On The Green, <https://www.wigsonthegreen.co.uk/portrait/james-wolfe-rn/>, ιστοσελίδα με συλλογές πορτρέτων ιστορικού ενδιαφέροντος και χαρακτηριστήρα (πρόσβαση 10.10.2023)

HUGHES Thomas, 1820, *Travels in Sicily Greece and Albania*, vol. 1, London

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 52-144

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-264

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, στο: *Ηπειρωτών Κοινόν. Διεπιστημονική πολιτιστική έκδοση Κρανιάς Πρέβεζας και πάσης Ηπείρου*, τ. 2, Κρανιά 2008, 44-127

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 142-215

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2015, Η οχύρωση του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου αγίου Ανδρέα της Πρέβεζας και τα εντοιχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 51-52, 135-178

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2017α, Ο βενετσιάνικος πύργος του ρολογιού της Πρέβεζας και η κατασκευασμένη από τους Cancianì καμπάνα του. Η ιστορική τους διαδρομή από το 1792 μέχρι σήμερα, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 36, 355-406

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2017β, Οι οχυρώσεις ενός στρατηγικού Περάσματος, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 53-54, 99-140

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2021, Οι αδελφοί Τζοβάρια, κτήτορες ναών στη Λάμαρη Πρέβεζας τον 18ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 57-58, 13-48

- ΚΕΣΙΣΗ Μαρία Ι., 1977, *Λόρδου Βύρωνα, Τσάιλντ Χάρολντ, ποιητικό έργο*, Αθήνα
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Πανταζής, 2001, *Λεξικό του λευκαδίτικου γλωσσικού ιδιώματος*, Αθήνα
- Mastiff (1813)*, Naval Database, <https://sites.rootsweb.com/~pbtyc/18-1900/M/02943.html> (πρόσβαση 10.10.2023)
- Meteor (1823)*, Naval Database, <https://sites.rootsweb.com/~pbtyc/18-1900/M/03020.html> (πρόσβαση 10.10.2023)
- [ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ] Σεραφείμ ο Βυζάντιος, Μητροπολίτης Άρτας, 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τι-
νος περιλήψεως τής ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της
ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήναι
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στέφανος Ι., 1964, «Η οργάνωση του στρατού της Δ. Στερεάς Ελλάδας
επί Καποδίστριας», *Ελληνικά. Φιλολογικόν, Ιστορικόν και Λαογραφικόν Περιοδικόν
Σύγγραμμα* 18, 144-169
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χριστίνα, 2011, Μεταξύ δύο κόσμων: Τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού κόλ-
που τον 18ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, 115-136
- ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Ονούφριος – ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ Ευάγγελος, 2007, Τα Άκτια της Νικόπολης:
Νέες προσεγγίσεις, στο: Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος (επιστ. επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρα-
κτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*,
τ. 1, Πρέβεζα, 57-76
- ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Μιχαήλ Κ., 1987, Το στόμιο της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εταιρεία. Δελτίον
Πνευματικής Ενημέρωσεως*, έτος ΙΓ΄, τ. 130, 249-250
- ΣΑΚΚΑΣ Γεώργιος, 1973, *Η Ιστορία της Καμαρίνας & Η Τραγωδία του Ζαλόγγου*, Πρέβεζα
- ΣΑΡΡΗ Ελισάβετ, 2009, Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας από το 17ο αιώνα
ως τις μέρες μας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 225-281
- Sito web di Aldo e Corrado Cherini, Pagine dedicate alla Marina Militare e Mercantile
ed alla marineria etnica e storica*, <https://www.cherini.eu/>(διαδικτυακός τόπος με
πληροφορίες για τη ναυτική τέχνη)
- ΣΤΡΑΒΩΝ, *Γεωγραφία*, τ. VIII, 7.5
- ΤΕΛΩΝΑΣ Νίκος Χ., 2011, *Τα εν Καρβασαρά. Από της ενάρξεως του Ιερού Αγώνος έως της
Απελευθερώσεώς του 1821-1829*, Αμφιλοχία
- URQUHART David, 1839, *The Spirit of the East*, London
- WOLFE James, 1833, Observations on the Gulf of Arta, Made in 1830, *The Journal of the
Royal Geographical Society of London* 3 (1833), 77-94, διαθέσιμο στο [https://www.
jstor.org/stable/1797598](https://www.jstor.org/stable/1797598) (πρόσβαση 10.10.2023)
- ΧΡΥΣΟΝΙΤΣΑΝΟΣ Γεράσιμος, 2004, *Οι αποικίες της Κορίνθου στην αιτωλοακαρνανική ακτή,
μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή,
Τμήμα Ιστορία και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο